

J A A R V E R S L A G

COLLEGES FINANCIËEL TOEZICHT

2018

J A A R V E R S L A G

COLLEGES FINANCIËEL TOEZICHT

2018

INHOUDSOPGAVE

De voorzitter en de leden van de Colleges financieel toezicht	7
Voorwoord	10
Hoofdstuk 1	11
De Economische ontwikkeling 2018	11
1.1. Mondiale economische ontwikkelingen	11
1.2. Economische ontwikkelingen in de landen in het Caribische deel van het Koninkrijk	13
1.2.1. Curaçao	14
1.2.2. Aruba	15
1.2.3. Sint Maarten	16
1.3. De schuld cijfers in de landen in Caribisch Nederland	18
1.4. Economische ontwikkelingen in Caribisch Nederland	19
1.4.1. Bonaire	19
1.4.2. Sint Eustatius en Saba	20
Hoofdstuk 2	23
Werkzaamheden C(A)ft	23
2.1. Het College financieel toezicht Curaçao en Sint Maarten	23
2.1.1. Curaçao	23
2.1.2. Sint Maarten	24
2.2. Het College Aruba financieel toezicht	27
2.3. Het College financieel toezicht Bonaire, Sint Eustatius en Saba	28
2.3.1. Bonaire	28
2.3.2. Sint Eustatius	28
2.3.3. Saba	28
2.4. De advisering van het C(A)ft	30
Literatuurlijst	33
Bijlage Statistische kerngegevens	34
1. Internationaal - Reële groei bruto binnenlands product (in procenten)	34
2.1. Kerngegevens Curaçao	35
2.2. Kerngegevens Sint Maarten	35
2.3. Kerngegevens Aruba	36

DE VOORZITTER EN DE LEDEN VAN DE COLLEGES FINANCIËEL TOEZICHT

College Aruba financieel toezicht

College financieel toezicht Bonaire, Sint Eustatius en Saba

Er zijn drie Colleges werkzaam: het College financieel toezicht Curaçao en Sint Maarten (Cft), het College Aruba financieel toezicht (CAft) en het College financieel toezicht Bonaire, Sint Eustatius en Saba (Cft BES). De Colleges bestaan uit leden die benoemd zijn op voordracht van de betrokken landen, respectievelijk namens de drie openbare lichamen, een lid benoemd op voordracht van Nederland en een onafhankelijke voorzitter. De leden zijn benoemd voor een periode van drie jaar en handelen zonder last of ruggespraak.

De toezichtsregeling voor Curaçao en Sint Maarten is gebaseerd op de Rijkswet financieel toezicht van 7 juli 2010 die in werking is getreden op 10-10-10 bij de herziening van de staatkundige structuur van het Koninkrijk. Het toezicht is in 2018 geëvalueerd; de eerstvolgende evaluatie is in 2021. De wettelijke basis voor het toezicht in Aruba door het CAft is de Landsverordening Aruba tijdelijk financieel toezicht (LAft), die op 2 september 2015 in werking is getreden, met terugwerkende kracht tot 1 augustus 2015. In de LAft is opgenomen dat de toezichtsregeling van tijdelijke aard zal zijn. Het financiële toezicht op Bonaire, Sint Eustatius en Saba is gebaseerd op de Wet Financiën openbare lichamen Bonaire, Sint Eustatius en Saba (Wet FinBES) van 17 mei 2010, die in werking is getreden op 10-10-10 toen de eilanden openbare lichamen werden van Nederland.

Het secretariaat van de Colleges financieel toezicht bestaat uit 19 medewerkers en staat onder leiding van de secretaris. Het secretariaat werkt voor de drie colleges. Het secretariaat heeft kantoren in Willemstad, Oranjestad en Philipsburg.

College financieel toezicht Curaçao en Sint Maarten

Het secretariaat is samengesteld uit medewerkers die vanuit Nederland zijn uitgezonden en uit lokale medewerkers. De verhouding daartussen is ongeveer 50-50. Op het secretariaat zijn economen, bedrijfseconomen, bestuurskundigen, politicologen en juristen werkzaam. Daarnaast biedt het secretariaat jaarlijks één of meerdere stagiairs de mogelijkheid ervaring op te doen in de vorm van een opleidingsplek voor een student die na de studie in het buitenland terug wil keren naar één van de eilanden. De colleges en het secretariaat worden bekostigd door het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Raymond Gradus is sinds 1 juli 2017 voorzitter van de drie colleges.

Prof. Gradus heeft bestuurlijke ervaring op het gebied van economisch en financieel beleid. Na carrière te hebben gemaakt bij de Ministeries van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Economische Zaken en Financiën en als (parttime) universitair hoofddocent financieel-economisch beleid, bekleedde hij de functie van directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Thans is hij hoogleraar bestuur en economie van de publieke en non-profit sector aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Daarnaast neemt hij zitting in de raad van toezicht van diverse organisaties.

Hellen van der Wal is sinds 1 augustus 2018 lid van het College Aruba financieel toezicht op voordracht van Aruba.

Hellen van der Wal heeft journalistiek en rechtswetenschappen gestudeerd en is gepromoveerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Haar carrière startte ze in de communicatiewereld, waarna ze diverse functies bekleedde bij de Arubaanse overheid. In 1997 maakte ze de overstap naar de Raad van Advies Aruba waar ze zich verdiepte in de openbare financiën. In het maatschappelijk veld is Hellen van der Wal jarenlang verbonden geweest aan diverse organisaties.

Henk Kamp is sinds 1 augustus 2018 lid van de drie colleges op voordracht van Nederland.

Henk Kamp heeft ruime ervaring op zowel bestuurlijk als politiek niveau. Hij was in Gelderland jarenlang lid van een gemeenteraad, wethouder en lid van Provinciale Staten. Daarna volgde een overstap naar de landelijke politiek: eerst als Tweede Kamerlid en daarna als minister. In het Caribische deel van het Koninkrijk was Henk Kamp de eerste commissaris voor Caribisch Nederland. Naast zijn werkzaamheden bij het Cft is Henk Kamp verbonden aan diverse maatschappelijke organisaties.

Gregory Damoen is sinds 1 september 2017 lid van het College financieel toezicht Curaçao en Sint Maarten op voordracht van Curaçao.

Zijn carrière staat in het teken van openbare financiën: Gregory Damoen leidde het Ministerie van Financiën van de voormalige Nederlandse Antillen en combineerde deze functie een aantal jaar met die van waarnemend Landsontvanger. Gregory Damoen is lid geweest van de Eilandsraad van Curaçao, het Parlement van de Nederlandse Antillen en de Raad van Advies van Curaçao. Ook heeft hij zitting gehad in diverse commissies en werkgroepen die zich bogen over financiële vraagstukken, en was hij en lid van de raad van commissarissen van diverse overheidsentiteiten. Momenteel is hij adjunct Directeur Risk & Control bij de Centrale Bank van Curaçao en Sint Maarten.

Russell Voges is sinds 1 oktober 2018 lid van het College financieel toezicht op voordracht van Sint Maarten.

Russell Voges is decennialang werkzaam geweest in het openbaar bestuur van zowel Sint Maarten als de voormalige Nederlandse Antillen. Na een aantal jaren politieke en sociale wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam te hebben gestudeerd, trad de heer Voges in overheidsdienst. Na de functie van voorzitter van de Centrale Commissie voor Gemeenschappelijk Overleg Ambtenaren (GOA) te hebben bekleed, werd hij secretaris van de Sociaal Economische Raad (SER). In 1992 werd hij Gezaghebber van het eilandgebied Sint Maarten. Hierna was hij achtereenvolgens minister van Financiën en van Constitutionele en Binnenlandse Zaken van de Nederlandse Antillen. Daarna maakte hij de overstap naar de private sector. Hij heeft in het verleden diverse maatschappelijke functies bekleed.

Herbert Domacassé is sinds 1 juli 2017 lid van het College financieel toezicht op voordracht van Bonaire, Sint Eustatius en Saba.

Herbert Domacassé was meer dan dertig jaar werkzaam in de bancaire wereld op Bonaire, Sint Maarten, Curaçao en Aruba met een tijdelijke tussenstap als Eilands- en Landsontvanger. Daarna begon een tweede leven als bestuurder: achtereenvolgens bekleedde hij de functies van Minister van Verkeer en Vervoer, Minister van Onderwijs, Sport en Cultuur voor de toenmalige Nederlandse Antillen en Gezaghebber van Bonaire. Momenteel is hij directeur van zijn adviesbureau, waarmee hij verbonden is aan diverse trainingsinstituten op Bonaire, Aruba en Curaçao. Hij is betrokken als bestuurslid en als lid van de raad van commissarissen bij uiteenlopende maatschappelijke organisaties.

VOORWOORD

Zowel Aruba, Curaçao als Sint Maarten hebben te maken met ingrijpende omstandigheden, die hun weerslag hebben op de overheidsfinanciën. Na de wereldwijde financiële crisis in 2007-2009 en de sluiting van de raffinaderij in 2012 zijn er grote tekorten op de overheidsbegroting van Aruba ontstaan en is de overheidsschuld sterk opgelopen. Ook het niet halen van de normen in 2017 en 2018 droeg daaraan bij. Inmiddels is, dankzij afspraken tussen Aruba en Nederland, een overschot op de begroting binnen bereik gekomen. De sterke afhankelijkheid van de Arubaanse economie van het toerisme maakt het echter gevoelig voor conjuncturele schommelingen in de wereldeconomie. Dit heeft zijn weerslag op de overheidsfinanciën en dit vraagt om maatregelen teneinde duurzame beheersing van de overheidsfinanciën te waarborgen.

Curaçao heeft na een lange periode van stagnatie nu een aantal jaren te maken met krimp van de economie, onder meer door het teruglopen van de olieraffinage. Dit heeft de overheidsinkomsten verder onder druk gezet. Daarnaast geeft de Curaçaose overheid al jaren teveel uit met grote tekorten tot gevolg en worden noodzakelijke hervormingen uitgesteld. Aanpassing van de overheidsinkomsten en -uitgaven is hard nodig om begrotingsevenwicht te kunnen realiseren.

In Aruba en in Curaçao vergrijsst de bevolking. Dit leidt tot toenemende druk op de uitgaven aan gezondheidszorg en het ouderdomspensioen.

In Sint Maarten wordt gewerkt aan de wederopbouw na de orkanen van 2017. De economie heeft een grote schok te verwerken gekregen, die heeft geleid tot een scherpe daling van de overheidsinkomsten. Nederland heeft naast de wederopbouw ook bijgedragen aan liquiditeitssteun om deze tekorten te financieren. Het toerisme en ook de economie herstelt zich zij het dat toekomstige ontwikkelingen onzeker blijven. Op Bonaire, Saba en Sint Eustatius is het toerisme gegroeid in 2018 en de vooruitzichten ten aanzien van het toerisme zijn positief. Op Saba en Sint

Eustatius zijn de herstelwerkzaamheden aan de schade, die de orkanen Irma en Maria in 2017 hebben aangericht, grotendeels afgerond.

De schuld van Aruba is onverminderd te hoog. Aruba zal vanaf 2020 een start maken met de reductie van de schuld doordat overschotten worden gecreëerd. Voor Curaçao geldt dat de schuld in het eerste kwartaal van 2019 al is uitgekomen boven het niveau dat het College financieel toezicht Curaçao en Sint Maarten adviseert als maximum. Voor Sint Maarten is de verwachting dat eveneens in 2019 de schuld boven het geadviseerde maximum niveau zal uitkomen. De hoogte van de schuldquotes van de landen en de lage verwachte economische groei van Aruba en Curaçao vereisen dat uiterste voorzichtigheid is geboden bij het aangaan van leningen, die leiden tot hogere schulden. Sint Maarten zal overschotten moeten creëren en ook hier is voorzichtigheid geboden bij het aangaan van nieuwe leningen.

De Rijksministerraad heeft 14 december 2018 besloten tot voortzetting van het financieel toezicht op Curaçao en Sint Maarten, overeenkomstig het advies van de evaluatiecommissie Rijkswet financieel toezicht 2018.

HOOFDSTUK 1

DE ECONOMISCHE ONTWIKKELING 2018

1.1. MONDIALE ECONOMISCHE ONTWIKKELINGEN

De economische groei in China vertraagde als gevolg van het handelsconflict met de Verenigde Staten en door de Chinese overheid genomen maatregelen om meer grip te krijgen op de binnenlandse kredietverlening. De economische groei in Japan nam af als gevolg van een reeks van natuurrampen.

In de Eurozone namen het consumenten- en producentenvertrouwen af door onzekerheid over het handelsbeleid van de Verenigde Staten en door de aanstaande Brexit. De groei van export van de Eurozone naar Azië nam af als gevolg van de groeivertraging in China en in Duitsland had de auto-industrie het zwaar te verduren.

In de Verenigde Staten groeide de economie in 2018 met 2,9 procent; in belangrijke mate gedragen door de particuliere consumptieve en overheidsbestedingen. Ook de particuliere investeringen namen toe, ondanks de aanhoudende onzekerheid over het Amerikaanse handelsbeleid. De doorgevoerde belastingverlaging en deregulering worden gezien als de belangrijkste reden van de toegenomen investeringen.

Het IMF voorziet dat de in 2018 ingezette groeivertraging van de mondiale economie doorzet in 2019. De verwachting is dat de wereldeconomie in 2019 met 3,3 procent groeit. In oktober 2018 werd voor 2019 nog een groei van 3,7 procent verwacht.

Nederland

De Nederlandse economie groeide in 2018 met 2,5 procent, de werkloosheid daalde naar een gemiddelde van 3,8 procent en er werd een overschot op de begroting gerealiseerd van 1,1 procent van het bruto binnenlands product (bbp). Het Centraal Planbureau verwacht dat de economische groei in 2019 daalt naar 1,5 procent. Wel zal de krapte op de arbeidsmarkt in 2019 aanhouden en wordt een begrotingsoverschot van 1 procent van het bbp verwacht. De verwachte groeivertraging is het gevolg van een verwachte terugval van het volume in de wereldhandel. Een verdere vertraging van de groei van de Chinese economie, escalatie van de handelsconflicten tussen de Verenigde Staten enerzijds en China en de Europese Unie anderzijds en een *no-deal*-Brexit worden gezien als risico's voor de Nederlandse economie in 2019.

Latijns Amerika & Caribische regio

De economische groei in Latijns Amerika en de Cariben bedroeg in 2018 1,1 procent. De werkloosheid in 2018 is met 9,3 procent onveranderd ten opzichte van 2017. De regio heeft met name geprofiteerd van de prijsstijging van exportproducten. De exportprijzen van grondstoffen stegen met 11 procent, de olieprijs met 28 procent, metalen met 5 procent en landbouwproducten met 3 procent.

De renteverhoging in de Verenigde Staten en de toegenomen mondiale onzekerheid als gevolg van het handelsconflict tussen de Verenigde Staten en China hebben geleid tot kapitaalvlucht uit de regio. Daardoor kregen de landen in de regio te maken met opwaartse druk op de rente op staatsobligaties. De verwachting is dat voor Latijns-Amerika en de Caribische regio de economische groei in 2019 zal toenemen tot 1,7 procent.

In de Caribische regio bedroeg de economische groei in 2018 1,9 procent; in 2017 bedroeg de groei nog slechts 0,2 procent. De hogere groei in 2018 is in belangrijke mate toe te schrijven aan het herstel van de orkaanschade in 2017. Hogere economische groei heeft de landen in staat gesteld om de schuldenlast terug te brengen. In de eerste helft van 2018 hebben elf van de dertien landen in de Caribische regio hun schuldquote weten te verlagen, mede dankzij behoudend beleid ten aanzien van de overheidsbestedingen. Voor 2019 is de verwachting dat de economie van de Caribische regio zal groeien met 2,1 procent. De verwachting is dat de exportprijzen in 2019 wederom fors zullen stijgen met gemiddeld 7 procent. De hoge gemiddelde schuldenlast

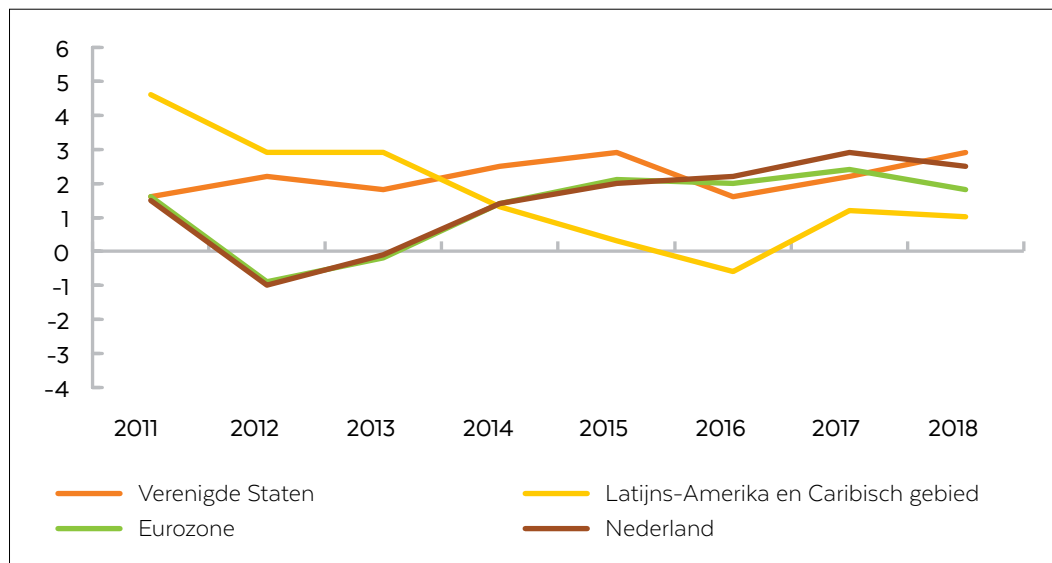
van de landen in de Caribische regio (72 procent van het bbp op basis van de eerste helft van 2018) in combinatie met de oplopende rente in de Verenigde Staten wordt als risico voor de economische ontwikkeling van de regio gezien.

Venezuela

In 2018 wordt een economische krimp geschat van 18 procent. De economie is daarmee in de laatste 5 jaar zo goed als gehalveerd. De olieproductie is voor het vierde achtereenvolgende jaar gedaald. De cumulatieve daling in die periode wordt geschat op 50 procent. In 2018 wordt de gemiddelde maandelijkse inflatie geschat op 125 tot 130 procent. Inmiddels zouden volgens de United Nations 3,4 miljoen Venezolanen het land hebben verlaten, waarvan circa 1,8 miljoen in 2018.

De Venezolaanse regering heeft geprobeerd het tij in de begroting te keren door verhoging van de prijzen voor benzine en utiliteiten, een verhoging van de BTW met 4 procent naar 16 procent en de invoering van een nieuwe munt, de Sovereign Bolivar. Ook werd de Petro geïntroduceerd, een cryptomunt met een vaste wisselkoers ten opzichte van de Amerikaanse dollar. Tegelijkertijd werd het minimumloon gekoppeld aan de Petro. Het heeft niet mogen baten. Verdere stagnatie van de Venezolaanse olieproductie in 2018 heeft geleid tot verdere tekorten op de overheidsbegroting die vervolgens monetair zijn gefinancierd. De inflatie is in de laatste maanden van 2018 daardoor opgelopen tot meer dan 200 procent per maand.

Figuur 1
Economische groei wereldwijd (in % bbp), 2011-2018

Bron: IMF World Economic Outlook, April 2019

Toerisme

Het toerisme heeft het in 2018 wereldwijd goed gedaan. Het aantal bezoekende toeristen is met 5,6 procent gestegen. Dat betekent dat 2018 het beste jaar is voor het toerisme sinds 2010. In de Caribische regio is het aantal bezoekende toeristen gekrompen met 2 procent na een stijging van 3 procent in 2017. De orkanen Irma en Maria zijn hiervan de oorzaak. De kwartaalcijfers van 2018 (Q1: -7,2 procent; Q2: -7,7 procent; Q3: -2,3 procent en Q4: +11,4 procent) laten zien dat het herstel van het toerisme in het getroffen gedeelte van de Caribische regio pas na het tweede kwartaal op gang is gekomen.

Voor 2019 wordt voor het toerisme wereldwijd een groei van 3 tot 4 procent verwacht. Voor de regio, bestaande uit Noord-Amerika, Zuid-Amerika en de Cariben, wordt een stijging verwacht van 2 tot 3 procent.

1.2. ECONOMISCHE ONTWIKKELINGEN IN DE LANDEN IN HET CARIBISCHE DEEL VAN HET KONINKRIJK

De Venezolaanse crisis heeft ook doorgewerkt in de oliesector van de landen in het Caribisch deel van het Koninkrijk. In Bonaire was er bij de olieterminal BOPEC, geëxploiteerd door het Venezolaanse bedrijf PdVSA, bijna geen activiteit in 2018. De olieterminal in Sint Eustatius is van eigenaar gewisseld vanwege van het wegvallen van de klandizie van de PdVSA. Bij de raffinaderijen in Aruba en Curaçao, beide direct of indirect door de PdVSA geëxploiteerd, hebben beslagleggingen en door Amerika opgelegde sancties geleid tot uitstel van investeringen en stillegging van operationele werkzaamheden. In Aruba en Curaçao is het toerisme uit Venezuela bijna gehalveerd in 2018. Daar staat tegenover dat het toerisme uit Noord-Amerika (Aruba en Curaçao) en Nederland (Curaçao) fors is toegenomen.

De Bovenwindse (ei)landen hebben in 2018 veel inspanningen moeten leveren om de in 2017 aangerichte schade van de orkanen Irma en Maria te herstellen.

Het toegenomen toerisme in de afgelopen jaren heeft met name Aruba, Sint Maarten en Curaçao veel werkgelegenheid opgeleverd. De keerzijde hiervan is een toenemende druk op de leefomgeving, zoals overbelasting van het milieu en verkeerscongestie. Het is van belang om het toeristisch product te differentiëren naar vormen van toerisme die minder druk geven op de leefomgeving, bijvoorbeeld eco-lodging.

Zowel Aruba als Curaçao hebben te maken met vergrijzing van de bevolking. In Curaçao zal het aandeel 65-plussers in de bevolking in de periode tussen 2020 en 2040 naar verwachting toenemen met circa 40 procent. Ook Aruba wordt de komende 20 jaar met de gevolgen van vergrijzing geconfronteerd. Vergrijzing leidt tot toename van uitgaven aan de algemene ouderdomsvoorziening en de gezondheidszorg. Dit kan op meerdere manieren een risico vormen voor de economische ontwikkeling. Zo kunnen tekorten bij de sociale fondsen worden gedekt door de bijdrage uit de landsbegroting te verhogen. Hierdoor komen andere overheidsuitgaven onder druk te staan, waaronder de publieke investeringen en onderwijs, die belangrijk zijn voor duurzame economische groei. Tekorten kunnen ook worden tegengegaan door verhoging van de premies die premieplichtigen afdragen. In beide landen is de financiering van deze uitgaven gebaseerd op solidariteit: huidige generaties werkenden dragen in belangrijke mate de kosten voor de ouderen waardoor vergrijzing de kosten verhoogt voor een verhoudingsgewijs steeds kleinere groep werkenden. Hierdoor ontstaat opwaartse druk op de loonkosten en neerwaartse druk op het besteedbaar inkomen van werkenden. Dit kan de economische ontwikkeling negatief beïnvloeden als met name hoger opgeleide werknemers er voor kiezen om in het buitenland te gaan werken.

1.2.1. CURAÇAO

In 2018 is de economie van Curaçao gekrompen met 1,9 procent. Dit betekent dat de Curaçaose economie in drie achtereenvolgende jaren, vanaf 2016, is gekrompen. Het werkloosheidspercentage is in 2018 wel iets gedaald naar 13,4 procent, maar blijft onverminderd hoog. De participatiegraad, gemeten als het aandeel van de beroepsbevolking in de totale bevolking, is gedaald naar 45 procent (2017: 47 procent) en de inflatie bedroeg 2,6 procent. Het tekort op de gewone dienst van de begroting in 2018 is voorlopig vastgesteld op ANG 53 miljoen. Het tekort in 2017 bedroeg ANG 117 miljoen. De particuliere bestedingen, zowel de consumptieve bestedingen als de investeringen, waren tot en met het derde kwartaal teruggelopen. De lopende rekening op de betalingsbalans laat in het vierde kwartaal een tekort zien van ANG 1,6 miljard. Dat is een verslechtering van circa ANG 380 miljoen ten opzichte van 2017. Dit is vooral toe te schrijven aan de teruggelopen refining fee (de inkomsten voor de lokaal geleverde diensten aan de raffinaderij) en de gestegen olieprijs. De sociale fondsen onder beheer van de Sociale Verzekeringsbank (SVB) laten in 2018 een geconsolideerd tekort zien van ANG 23 miljoen. De SVB houdt op basis van voorlopige cijfers 2018 rekening met een geconsolideerd tekort van ANG 17 miljoen in 2019. De verwachting is dat het jaarlijkse geconsolideerde tekort van de sociale fondsen in de komende jaren snel zal oplopen.

In 2017 heeft Damen Shipyards Curaçao het beheer van de scheepswerf in het Schottegat overgenomen van Curaçao Dokmaatschappij (CDM). In 2018 heeft Damen twee drijvende dokken in gebruik genomen. Voor de aankoop van de dokken en de benodigde aanpassing van de infrastructuur heeft Damen een investering gedaan van circa ANG 70 miljoen. De nabijheid van intensief bevaren handelsroutes, de van de zee afgeschermd diepzeehaven en de reeds bestaande internationale klantenkring van Damen verschaffen de werf een concurrentievoordeel op andere scheepswerven in het Caribisch gebied. Met de twee drijvende dokken is Damen de grootste werf geworden in de regio.

In 2018 heeft het toerisme zich, ondanks de terugval van 40 procent in 2018 in het Venezolaanse verblijfstoerisme, positief ontwikkeld. Het totale verblijfstoerisme in 2018, gemeten in aantal overnachtingen, is toegenomen met 9 procent ten opzichte van 2017. Dit is vooral te danken aan de toename van het verblijfstoerisme uit de Verenigde Staten (+23 procent) en Nederland (+14 procent). De opbrengst per beschikbare kamer is met 22,6 procent gestegen tot USD 129. De hotelbezetting is met 5,1 procentpunt gestegen tot 77,8 procent. Het aantal cruisepassagiers is in 2018 toegenomen met 19 procent. De toename is gedeeltelijk het gevolg geweest van de orkanen in het Caribisch gebied, waardoor de route van cruiseschepen is verlegd. In 2018 is de eerste fase van de bouw gestart van een nieuw hotel op de plaats van het voormalige Holiday Beach Resort. De herbouw en renovatie van Marriott Beach Resort is in 2018 nog in volle gang geweest. Voor de bouwsector is 2018 geen goed jaar geweest. Grote onderhanden

bouwprojecten, zoals de uitbreiding van de luchthaven, het nieuwe ziekenhuis en de nieuwe dieselcentrale van Aqualectra, waren in 2018 in de afrondende fase. Nadat de wegebouw nagenoeg stil heeft gelegen in de eerste drie kwartalen van het jaar, is daaraan in het vierde kwartaal een impuls gegeven.

Het toerisme zit in de lift. Dit wordt bevestigd door investeerders die willen investeren in verblijfsaccommodaties. In 2019 zal de hotelcapaciteit naar verwachting toenemen als gevolg van de opening van Marriott Beach Resort en Corendon Beach Resort Hotel. Mogelijk liggen er nog nieuwe hotelprojecten in het verschiet in 2019, zoals het Penstraat Resort, Marriott Courtyard en een nieuw hotel op de plaats van het oude Sunset Waters. Ook voor het cruisetourisme zijn de vooruitzichten voor 2019 positief. De economische ontwikkeling in 2019 zal mede afhangen van wat er met de raffinaderij gebeurt. De CBCS verwacht een economische groei voor 2019 van 0,4 procent¹.

De economische ontwikkeling wordt reeds langere tijd bepaald door de opkomst van het toerisme enerzijds en het tanende economisch belang van de olieraffinaderij en de internationale financiële dienstverlening anderzijds. Na 2000 is de arbeidsproductiviteit gedaald met meer dan 10 procent. In 2018 heeft de Venezolaanse crisis een stempel gedrukt op de economie van Curaçao. Eerst kreeg het land te maken met de sluiting van de grens tussen Venezuela en Curaçao. Hierdoor liep het Venezolaanse toerisme verder terug en konden de fruitbarkjes geen vers fruit en groenten aanvoeren vanuit Venezuela. Ook de activiteit in de free-zone liep verder terug als gevolg van de sluiting van de grenzen met Venezuela. In april gingen de grenzen weer open. Dreigende beslagleggingen op olieopslaginstallaties en Venezolaanse olie en door de Verenigde Staten opgelegde sancties verhinderden de olietoevoer uit Venezuela aan de raffinaderij. Sinds mei 2018 ligt de productie zo goed als stil. De economische impact hiervan heeft zich in 2018 doen gelden via het noodgedwongen verder terugbrengen van het onderhoud aan de installaties van de raffinaderij en het teruglopen van het tankerverkeer.

Behalve de onzekerheid die verband hield met de handelsrelatie met Venezuela, was er ook in enkele andere sectoren reden tot zorg. In het toerisme is een aantal hotels in de problemen gekomen en moest de deuren sluiten of op zoek gaan naar een nieuwe eigenaar. De internationale reputatie van de financiële sector kwam in het gedrang door de onder curatelestelling van Girobank en de problemen bij de verzekeringsbedrijf Ennia. Ook de ontwikkeling van de overheidsfinanciën droeg bij aan de toenemende onzekerheid. Met name de aanhoudende tekorten en het uitblijven van effectieve maatregelen hebben daaraan bijgedragen.

¹ Bij de economische groeiraming voor 2019 is uitgegaan van de Ontwerpbegroting 2019 en continuering van de operationele activiteiten van de raffinaderij op een minimumniveau.

Groeistrategie Curaçao

In oktober 2018 heeft de regering van Curaçao de Groei-strategie Curaçao, Integraal en Samen gepresenteerd. Centraal in het plan staan structurele economische hervormingen, verbetering van het financieel beheer, en versterking van het overheidsapparaat.

De structurele hervormingen betreffen de kapitaalmarkt, de arbeidsmarkt en het investeringsklimaat. De hervormingen op de kapitaalmarkt bestaan uit het intensiveren van de concurrentie in het bankwezen en de oprichting van een investeringsfonds, Invest-Curaçao. Invest-Curaçao richt zich op de financiering van het door de regering voorgestane economische beleid en wordt gekapitaliseerd door samenvoeging van bestaande ontwikkelingsbanken, verkoopopbrengsten uit privatisering en door middelen die verkregen worden via de kapitaaldienst van de overheid. De arbeidsmarkthervorming bestaat uit versoepeling van het ontslagrecht in combinatie met beschermende voorzieningen voor de versterking van de arbeidsmarktpositie van werknemers (flexicurity). Het immigratiebeleid ten aanzien van buitenlandse gespecialiseerde werknemers wordt versoepeld. Het investeringsklimaat wordt hervormd door vermindering van administratieve lasten (red tape) voor het bedrijfsleven en verbetering van het vestigingsklimaat, waaronder de vereenvoudiging van de afgifte van economische vergunningen wordt begrepen. Het is van groot belang dat de groeistrategie voortvarend ter hand wordt genomen.

1.2.2. ARUBA

De economie van Aruba groeide in 2018 met 0,9 procent; in 2017 was dit nog 3,0 procent. De export steeg dankzij het toerisme. De daling van de particuliere bestedingen werd grotendeels gecompenseerd door een stijging van de overheidsbestedingen. De inflatie bedroeg 3,6 procent mede als gevolg van verhoging van de omzetbelasting met 2,5 procent per 1 juli 2018, hogere prijzen voor vers fruit en groente en de gestegen olieprijs. Het tekort op de gewone dienst van de overheidsbegroting is teruggelopen van AWG 154 miljoen in 2017 naar AWG 89 miljoen in 2018. De uitgaven op de kapitaaldienst bedragen AWG 527 miljoen. De zorgkosten (AZV) zijn in 2018 toegenomen met circa AWG 35 miljoen (¾ procent bbp). Deze zijn gedeeltelijk gedekt door een verhoging van de Bestemmingsheffing Algemene Ziektekostenverzekering (BAZV) met 1 procent per 1 juli 2018 en een verhoging van de totale Landsbijdrage. Het Ouderdomsfonds (AOV) laat in 2017 en 2018 positieve resultaten zien. De meerjarenprognose van de Sociale Verzekeringsbank laat ten aanzien van het Ouderdomsfonds de komende jaren nog positieve jaarresultaten zien, maar vanaf 2027/2028 worden negatieve resultaten verwacht.

De daling van de particuliere bestedingen is deels toe te schrijven aan de daling van de koopkracht van huishoudens als gevolg van de verhoging van de omzetbelasting

met 2,5 procent per 1 juli 2018. Op jaarbasis betekent dit een inkomstenverhoging voor de overheid van circa AWG 160 miljoen die grotendeels opgebracht wordt door consumenten, te weten toeristen en huishoudens. Zowel het cruise- als het verblijfstoerisme zijn in 2018 gestegen. Het aantal cruisepassagiers nam toe met 2,9 procent en het aantal overnachtingen nam toe met 1,3 procent. De forse daling van het Venezolaanse verblijfstoerisme werd ruimschoots gecompenseerd door een toename van het verblijfstoerisme uit Noord-Amerika. De bezettingsgraad van hotels bleef ten opzichte van 2017 vrijwel constant in 2018 met 84,6 procent terwijl de opbrengst per beschikbare kamer steeg met 10,5 procent. De hoge bezettingsgraad en de stijging van de opbrengst per beschikbare kamer is het gevolg van de sluiting van hotels in de Caribische regio vanwege de orkanen in 2017. De groei van het toerisme in 2018 komt tot uitdrukking in een stijging van de totale bestedingen van toeristen van 8,2 procent. Circa 60 procent van de verblijfstoeristen van Aruba komt uit de Verenigde Staten, wat het Arubaanse toerisme gevoelig maakt voor economische ontwikkelingen in de Verenigde Staten. Voor 2019 en 2020 wordt een terugval in het groeitempo van de Amerikaanse economie verwacht. Aruba is grotendeels afhankelijk van het toerisme met een sterk procyclisch karakter. Daarom is het des te noodzakelijker dat Aruba haar tekort omzet in een overschot. In het protocol is in 2020 een overschot voorzien.

De bouwsector deed het in 2018 beter dan verwacht, zij het iets minder goed dan in 2017. Er was een aantal grote bouwprojecten onderhanden, zoals de renovatie van het Dr. Horacio E. Oduber Hospital, de aanleg van de Watty Vos Boulevard en de start van de upgrade en uitbreiding van het vliegveld, waarvan het Hyatt Place Airport Hotel onderdeel uitmaakt. Andere grote bouwprojecten zijn het Embassy Suites en het Radisson Blu Aruba Resort.

Voor de komende jaren staat er een aantal grote infra-structurele investeringsprojecten gepland, zoals de uitbreiding van het zonnepanelenpark Sunrise Solar Park en de uitbreiding van het windmolenpark, in de woningbouw, een ferryverbinding tussen Aruba en Curaçao en een waste-to-energy-installatie. Na de sluiting van de raffinaderij in 2012 zijn pogingen ondernomen de raffinaderij weer in gebruik te nemen, maar zonder succes. De eigenaar van de raffinaderij, Citgo, een dochter van het Venezolaanse staatsbedrijf PdVSA, kan door de Amerikaanse sancties geen financiële transacties verrichten met partijen buiten Venezuela. De geplande investeringen voor verbouwing van de raffinaderij zijn daardoor uitgesteld. In de economische vooruitzichten van de Centrale Bank van Aruba zijn investeringen in de olieraffinaderij en ingebruikname ervan niet meer opgenomen.

De groei van het toerisme op Aruba trekt een wissel op de ecologische draagkracht van Aruba. Ook hebben de groei van het toerisme en de groei van de bevolking geleid tot verkeerscongestie. Dit heeft geleid tot de wens om een meer selectieve groeistrategie voor het toerisme te volgen. Eén van de maatregelen die de regering heeft voorgesteld is een moratorium op grote hotelprojecten in de noordelijke regio van het eiland. Het is niet voor het eerst dat een moratorium op hotelbouw moet worden afgekondigd. In 1989 moest een moratorium oververhitting van de Arubaanse economie voorkomen en de opgelopen spanning op de arbeidsmarkt verminderen.

A Strong and Resilient Economy 2019-2022

De regering van Aruba heeft in A Strong and Resilient Economy 2019-2022 aangegeven welk economisch beleid het de komende jaren wil voeren. Het economisch beleid op de korte termijn richt zich onder andere op het stimuleren van ondernemerschap, het bevorderen van export, het verbeteren van het ondernemersklimaat door het verminderen van red tape en het vergemakkelijken van de uitgifte van vergunningen. Het economisch beleid van de regering richt zich ook op diversificatie van de productiestructuur. De regering heeft zes sectoren op het oog die kunnen bijdragen aan een meer gediversifieerde economie. Dat zijn toerisme, kennis-economie, logistiek, landbouw, circulaire economie en creatieve industrie.

1.2.3. SINT MAARTEN

Naar schatting is de economie van Sint Maarten in 2018 met 8,1 procent gekrompen, na eveneens een krimp in 2017 van 4,8 procent. De inflatie bedroeg in 2018 2,7 procent. De werkloosheid is in 2018 opgelopen tot 9,9 procent. Voor 2019 wordt een economische groei verwacht van 2,5 procent.

De overheidsfinanciën laten voor de jaren 2017 en 2018 voorlopig vastgestelde tekorten op de gewone dienst zien van ANG 72 miljoen en ANG 90 miljoen zien. De lopende rekening van de betalingsbalans laat over heel 2018 een overschot zien van meer dan ANG 100 miljoen. Het overschot is toe te schrijven aan de instroom van verzekeringsgeld en steun voor de wederopbouw. De wederopbouw bestond in de eerste fase vooral uit noodhulp, onder andere van het Rode Kruis, in de vorm van de distributie van noodhulpgoederen en voedsel en drinkwater en het opruimen van puin. Eén van de *quick wins* projecten van de United Nations Development Programme, Cash for Work, richtte zich op de inzet van werklozen bij opruimwerkzaamheden.

De economie van Sint Maarten staat in 2018 in belangrijke mate in het teken van de wederopbouw na de orkanen Irma en Maria. Het toerisme, waarvan de economie van Sint Maarten sterk afhankelijk is, heeft klappen opgelopen. Dit geldt voor zowel het cruisetourisme als het verblijfstoerisme. In de eerste helft van 2018 was het aantal cruise-passagiers met meer dan een kwart gedaald ten opzichte van de eerste helft van 2017. Over heel 2018 is het cruisetourisme uiteindelijk gestegen met bijna 30 procent ten opzichte van

2017. In 2018 is het aantal verblijfstoeristen gedaald met 56 procent. De sterke daling van het verblijfstoerisme was het gevolg van de sluiting van hotels en andere accommodaties. Begin 2018 was naar schatting slechts 20 procent van het totaal aan verblijfsaccommodaties in gebruik.

Een aantal hotels, zoals het MAHO, dat totaal verwoest was, hield hun personeel aan in een arbeidspool, de zogenaamde Emergency Training Income Support, dat werd gefinancierd door de private sector en uit het Trustfund. Het Trustfund is het wederopbouwfonds dat Nederland opgericht en gekapitaliseerd heeft en dat door de Wereldbank wordt beheerd. Werklozen werden via dit programma omgeschoold om te kunnen instromen in sectoren van de economie waar de vraag naar werk juist was toegenomen, met name in de bouwsector. De Wereldbank is ook betrokken bij projecten die zijn gericht op duurzame herbouw van infrastructuur, zoals het vliegveld en orkaanbestendige huizen. Daarnaast richt de Wereldbank zich op de versterking van het institutionele capaciteit van het overheidsapparaat.

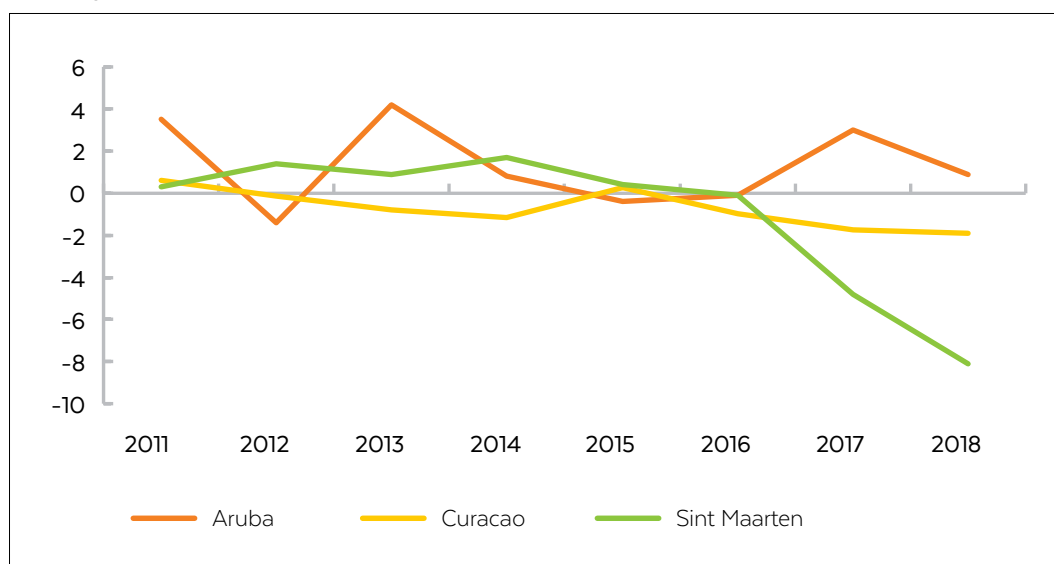
De bouw en industrie zijn sectoren van de economie, waarin de activiteit in de periode na de orkaan tot en met eind 2018 en het eerste kwartaal van 2019 is toegenomen. In de industriële sector werden veel bootreparaties en reparaties aan auto's verricht. In de bouw werden in de eerste helft van 2018 veel kleinere reparaties verricht, veelal aan daken van woningen. Enkele hotels die relatief snel hun verzekeringsclaim kregen uitbetaald begonnen in de eerste helft van 2018, en in een enkel geval zelfs al in 2017, met herstelwerkzaamheden. Voor herstel aan andere accommodaties moest gewacht worden op de inventarisatie van de schade of de uitkering van de schadeclaim. Pas in de tweede helft van 2018 kwam de bouw goed op gang. Dit heeft geleid tot een grote vraag naar arbeid en opwaartse druk op de lonen in de bouw. Voor de grote hotelprojecten werd gebruik gemaakt van eigen personeel dat speciaal voor de gelegenheid werd ingevlogen. Dit betroffen meestal specialisten op het gebied van projectmanagement, maar in een enkel geval ook bouwvakkers. Door de toename van de vraag naar bouwmaterialen zijn de prijzen daarvan gestegen in 2018. Omdat veel hotels grotendeels verwoest waren, kon op dezelfde plekken met uitgekeerd verzekeringsgeld hotels worden herbouwd op basis van de moderne toeristische concepten. Dit biedt deze hotels in de toekomst een mogelijk concurrentievoordeel ten opzichte van andere locaties in het Caribische gebied. Eind 2018 was naar schatting 34 procent van de toeristische verblijfsaccommodatie weer in gebruik.

Meerdere winkels en restaurants hebben de deuren voor goed moeten sluiten. Voor sommige eigenaren gold dat zij on- of onderverzekerd waren. Inmiddels zijn er winkeliers die de gelegenheid te baat hebben genomen om met verzekeringsgeld hun zaak grondig te moderniseren. Zo heeft een aantal supermarkteigenaren geïnvesteerd in een volledig nieuw ingerichte supermarkt. Mits goed verzekerd, maakt een gebeurtenis als een orkaan ook een innovatiesprong mogelijk.

De voordelen van een dergelijke sprong kunnen worden versterkt als ook de ruimtelijke ordening kan worden afgestemd op toekomstige ontwikkelingen. In het Franse gedeelte van het eiland, Saint Martin, is de gelegenheid te baat genomen door de stedelijke herinrichting volgens het ruimtelijke ordeningsplan in te vullen. Er lijkt een verschil te bestaan tussen het Nederlandse en het Franse gedeelte ten aanzien van de planmatigheid waarmee de wederopbouw wordt aangepakt. Waar in het Nederlandse gedeelte de wederopbouw meer decentraal vorm krijgt, wordt in het Franse gedeelte meer uitgegaan van centrale planning. Het voordeel van decentrale planning is dat de wederopbouw sneller kan gaan. Het nadeel van een decentraal proces van wederopbouw is dat de mogelijkheid om toekomstige knelpunten weg te nemen onvoldoende benut kan blijven. Bij het verschil in tempo van wederopbouw heeft ook de snellere beschikbaarheid van uitgekeerde verzekeringsgelden in Sint Maarten een rol gespeeld.

Figuur 2
Economische groei Aruba, Curaçao, Sint Maarten
(in % bbp), 2011-2018

Bron: CBS Curaçao, CBS Aruba, CBA, Stat Sint Maarten, CBCS

1.3. DE SCHULDCIJFERS IN DE LANDE IN CARIBISCH NEDERLAND

In haar advisering betreft het C(A)ft de ontwikkeling van de schuldquotes van de landen in Caribisch Nederland. In het protocol van 2018, waarin Aruba en Nederland afspraken hebben vastgelegd over de verduurzaming van de overheidsfinanciën, zijn richtwaarden voor de schuldquote op langere termijn opgenomen. In dit protocol zijn richtwaarden voor de schuldquote opgenomen van 70 procent van het bbp in 2027 en 50 procent in 2039. Voor Curaçao en Sint Maarten adviseert het Cft, in navolging van het IMF, om op langere termijn een gemiddelde waarde van 40 procent voor de schuldquote te hanteren met een bandbreedte van +/- 5 procentpunt. In goede economische tijden met begrotingsoverschotten zou de schuldquote moeten worden verlaagd. Er ontstaat daardoor een extra financiële buffer die in slechte economische tijden kan worden gebruikt.

De schuld van het land Aruba is in 2018 toegenomen met ruim AWG 100 miljoen tot ruim 84 procent van het bbp². Het aangaan van nieuwe leningen was nodig om het financieringstekort van circa AWG 130 miljoen van het jaar 2018 te financieren. De toegenomen schuld is gefinancierd met buitenlandse leningen ter waarde van AWG 220 miljoen. Voor de herfinanciering van aflossingen is in totaal AWG 337 miljoen geleend. Eind 2018 was de schuldquote met 2 procentpunt gedaald ten opzichte van 2017³.

In 2018 is de schuld van de collectieve sector van Sint Maarten toegenomen. Sint Maarten is in 2017 getroffen door orkanen, waardoor de economie en de overheidsfinanciën het zwaar te verduren hebben gekregen. Omwille van voldoende liquiditeit, heeft Sint Maarten in 2017 een lening gekregen voor een totaalbedrag van circa ANG 22 miljoen. In 2018 is eveneens liquiditeitssteun uitgekeerd voor een bedrag van ANG 83 miljoen. In 2018 zijn de betalingsachterstanden bij het Algemeen Pensioenfonds Sint Maarten en Sint Maarten Telecommunication Holding NV (TELEM) toegenomen met ANG 44 miljoen. In totaal is de schuld van de collectieve sector van Sint Maarten toegenomen met ANG 124 miljoen en bedroeg de schuldquote van de collectieve sector eind 2018 39,4 procent. De schuldquote is in 2018 met bijna 9 procentpunt gestegen ten opzichte van 2017. De stijging is niet alleen het gevolg van de gestegen schuld, maar ook van de daling van het bruto binnenlands product (bbp).

2 Bij de berekening van de schuldquote is uitgegaan van de bbp-reeks die is gebaseerd op de Nationale Rekeningen tot en met 2011. Voor de jaren na 2011 is door de Centrale Bank van Aruba een jaarlijks groeipercentage geschat. In maart 2019 heeft het CBS nieuwe Nationale Rekeningen gepubliceerd t/m 2017 met een nieuwe reeks voor het bbp. De waarden van het bbp op basis van de Nationale Rekeningen t/m 2017 komen aanzienlijk hoger uit. Het gevolg daarvan is dat de schuldquote daalt. Op basis van de nieuwe reeks van het bbp komt de schuldquote in 2018 uit op 75 procent. Het CBS en het IMF zijn nog in overleg over de nieuwe Nationale Rekeningen.

3 Gebaseerd op de door de Centrale Bank van Aruba (Economic Outlook April 2019) geschatte stijging van het (nominale) bbp met 4,8% in 2018.

Curaçao is geen nieuwe langlopende leningen aangegaan in 2018. Door aflossing is de schuld van Curaçao met ANG 8 miljoen afgenomen. De schuldquote van de collectieve sector kwam daarmee uit op 44,5 procent van het bbp, een daling van 0,5 procentpunt ten opzichte van 2017. De daling is mede het gevolg van een recent hoger geschat bbp van 2018 gebaseerd op een herziene, hogere inflatie in 2018.

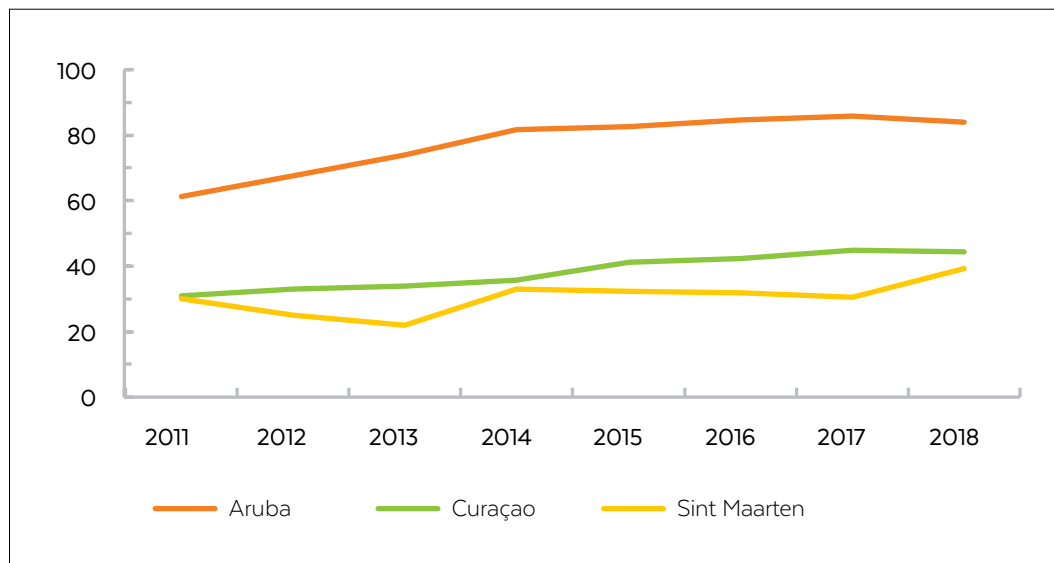
De overheidsschuldquote

De schuldquotes die het Cft gebruikt in haar advisering van Curaçao en Sint Maarten zijn schuldquotes voor de collectieve sector. De schuld van de collectieve sector wordt bepaald door optelling van de langlopende schulden van de rechtspersonen die deel uitmaken van de collectieve sector aan rechtspersonen buiten de collectieve sector. Het Internationale Monetair Fonds gebruikt voor het bepalen van de schuldquote schulden van alleen de overheid. Het gebruik van de overheidsschuldquote brengt een tweetal risico's in beeld die niet tot uitdrukking komen in de schuldquote van de collectieve sector. Met name de schulden van de overheid aan de uitvoeringsorganisaties van de sociale fondsen, SVB voor Curaçao en SZV voor Sint Maarten, beide rechtspersonen die deel uitmaken van de collectieve sector, kunnen hoog oplopen. In 2018 zijn de schulden zowel aan de SVB als aan de SZV met meer dan ANG 40 miljoen toegenomen. Ten tweede, bij het bepalen van de overheidsschuld worden ook kortlopende schulden meegenomen, die bij de schuld van de collectieve sector niet worden meegeteld. De kortlopende schulden kunnen sterk oplopen in moeilijke economische tijden. Omdat het gebruik van de overheidsschuldquote deze twee risico's voor de duurzaamheid van de overheidsfinanciën beter in beeld brengt, is het van belang dat beide schuldquotes worden gepresenteerd in de advisering door het Cft.

De meest recente schatting van het IMF (Main Conclusions of the IMF Staff Visit, June 7, 2019) voor de overheidsschuldquote van Curaçao in 2018 is 54,6 procent bbp. Voor Sint Maarten wordt door het IMF (2018 Article IV Consultation Report, January 2019) de overheidsschuldquote van 2018 geschat op 43,6 procent bbp.

Figuur 3
Schuldquote van de collectieve sector (in % bbp), 2011-2018

Bron: CBA, C(A)ft

1.4. ECONOMISCHE ONTWIKKELINGEN IN CARIBISCH NEDERLAND

1.4.1. BONAIRE

In 2018 hebben 184 cruiseschepen aangemeerd in Bonaire en 484 duizend cruisepassagiers bezochten Bonaire. De luchtverbinding met diverse herkomstregio's is uitgebreid in 2018. Het aantal vluchten van American Airlines is in 2018 van eenmaal per week uitgebreid naar vier maal per week. Voor de Noord-Amerikaanse markt zijn er nu verbindingen met Miami, Houston, Atlanta, Newark en sinds eind 2017 is er ook een verbinding met Canada. Elf keer per week is er een vlucht tussen Bonaire en Nederland. In totaal is in 2018 het passagiersvervoer door de lucht toegenomen met 11 procent. De werkloosheid is in 2018 3,2 procent. In 2016 was dit nog 6,7 procent. De bevolking is in 2017 toegenomen met bijna 3 procent tot circa 19.700 personen per 1 januari 2018. De economie van Bonaire heeft zich voorspoedig ontwikkeld in 2018. Cijfers van de economische groei zijn beschikbaar tot en met 2016.

Investerings in toeristische accommodaties hebben geleid tot een forse uitbreiding van de verblijfs capaciteit. De bemiddeling via Airbnb van met name kleinere accommodaties is in opkomst. Het is wel van belang dat zij ook logeerbelaasting betalen.

De activiteit in de zeehaven is op verschillende manieren beïnvloed. Hoewel het aantal cruiseschepen nagenoeg is gelijk gebleven, is het tonnage van de schepen toegenomen. Door de toegenomen bouwactiviteit, die gedeeltelijk te maken heeft met de bouw van de gevangenis, zijn er veel bouwmaterialen verscheept. Er is een verbinding met de haven van Antwerpen bijgekomen die een belangrijke rol speelt bij de toelevering van bouw materiaal. Ook de zoutexport van Cargill zorgde voor extra activiteit in de haven.

De situatie in Venezuela heeft ook Bonaire geraakt. De Bonaire Petroleum Corporation (BOPEC), de olieopslag terminal van Bonaire waarvan het Venezolaanse PdVSA eigenaar is, heeft nagenoeg stilgelegd in 2018. Zo waren er in 2017 nog circa 300 schepen die aanmeerden bij de BOPEC, in 2018 was dat in de eerste maanden nog maar twee schepen per maand en na mei nog maar één schip per maand. Ook de barkjes, die vier maal per week met verse groente en fruit naar Bonaire kwamen, zijn verdwenen. Groenten en fruit worden nu meer geïmporteerd uit Santa Domingo en Dominica.

De groei van het toerisme en de bouw heeft tot openstaande vacatures geleid. Tegelijkertijd is er ook een aanscherping geweest van het toelatingsbeleid, waarmee de toestroom van Venezolanen is tegengegaan. In de bouw heeft aanscherping van de bouwregelgeving geleid tot hogere kwaliteit in de sector. Bouwbedrijven zagen zich gedwongen om te investeren in upgrading om te kunnen voldoen aan de regels.

De vooruitzichten voor 2019 in de sectoren die profiteren van de groei van het toerisme, zoals de hotels en restaurants, lijken goed te zijn. In de bouw was er veel activiteit in de eerste maanden van 2019. De toekomst van de BOPEC is onzeker zolang de situatie in Venezuela aanhoudt. Door achterstallig onderhoud zijn investeringen nodig om de installaties van de BOPEC weer in gebruik te kunnen nemen en het is de vraag of en wanneer de eigenaar van de BOPEC, de PdVSA, over middelen kan beschikken om die investeringen te doen.

1.4.2. SINT EUSTATIUS EN SABA

Op Saba en Sint Eustatius is in 2018 gewerkt aan het herstel van de schade die is veroorzaakt door de orkanen. Eind 2018 werden in Saba de reparaties van gebouwen afgerond. Ook op Sint Eustatius zijn de reparaties aan gebouwen afgerond. In totaal is assistentie verleend bij reparatie aan circa 100 huizen en een aantal andere gebouwen. Op de eilanden was er financiële steun voor ondernemers in het toerisme die vanwege de schade inkomen hebben misgelopen. In totaal hebben circa 45 ondernemers gebruik gemaakt van deze regeling. Microleningen werden tegen gunstige voorwaarden via Qredits beschikbaar gesteld aan zowel nieuwe als bestaande ondernemers. De regeling werd financieel mogelijk gemaakt door steun uit het Trustfund. Het Pensioenfonds Caribisch Nederland (PCN, ambtenarenpensioenfonds) richtte de Participatiemaatschappij Caribisch Nederland (PMCN) op die investeringen zal stimuleren op Bonaire, Sint Eustatius en Saba. In 2018 werd een lening beschikbaar gesteld via PMCN om twee kleine vliegtuigen aan te schaffen die onder de naam van EZ Air verbindingen zullen onderhouden tussen de ABC-eilanden en Bonaire en Sint Eustatius. De solvabiliteit van PCN was onvoldoende en werd versterkt door een kapitaalinjectie van USD 31 miljoen.

Sint Eustatius

De inflatie in 2018 bedroeg 1,4 procent. Ten opzichte van 2016 is de werkgelegenheid in 2018 toegenomen met 15 procent. De werkloosheid bedraagt 4,1 procent in 2018; in 2016 bedroeg dit nog 7,1 procent. De economische groei in 2016, het meest recente jaar waarvan het groeicijfer beschikbaar is, was -0,5 procent. De bevolking groeide met ruim 5 procent naar 3.400 personen per 1 januari 2018.

Ten opzichte van 2017 is in 2018 het aantal vliegtuigpassagiers (inkomend plus vertrekkend) gestegen met ruim 11% tot 42.200 passagiers. Het aantal bezoekende toeristen lag in de jaren 2015 t/m 2017 tussen de 800 en 1.000 per maand. De orkanen veroorzaakten een sterke dip in het aantal bezoekende toeristen tot circa 300 in september. In de drie maanden na september herstelde het aantal tot bijna het oude niveau in december 2017. Gezien de toename van het passagiersvervoer naar en van het eiland mag worden verwacht dat het toerisme in 2018 is toegenomen ten opzichte van 2017. Sint Eustatius heeft geen havenfaciliteiten voor het aanmeren van cruiseschepen. In 2018 is er gebouwd aan de uitbreiding van het aantal hotelkamers van het Orange Bay Hotel en is er een start gemaakt met de bouw van Guyeau Estate. Na de start in 2017 van het landbouwproject Made in Statia heeft dit project in 2018 een vol jaar gedraaid.

Ook op Sint Eustatius zijn de gevolgen van de situatie in Venezuela voelbaar. In mei 2018 werd er beslag gelegd op de olievoorraad die zich in de olieterminal van NuStar Energy bevond. De PdVSA gebruikte de terminal voor de opslag van olie die bestemd is voor Azië. Het beslag werd opgeheven, maar later in het jaar ontstonden er problemen met oplopende betalingsachterstanden van PdVSA aan NuStar. Uiteindelijk deed NuStar de terminal van de hand. Prostar Capital is de nieuwe eigenaar van de terminal.

Saba

De inflatie bedroeg 2,9 procent in 2018. Ten opzichte van 2016 is de werkgelegenheid in 2018 gestegen met 20 procent. De werkloosheid bedroeg in 2018 3,3 procent net als in 2016. De economische groei in 2016, het meest recente jaar waarvan het groeicijfer beschikbaar is, was -0,5 procent. De bevolking van Saba is toegenomen met 9 procent tot circa 2.200 personen per 1 januari 2018.

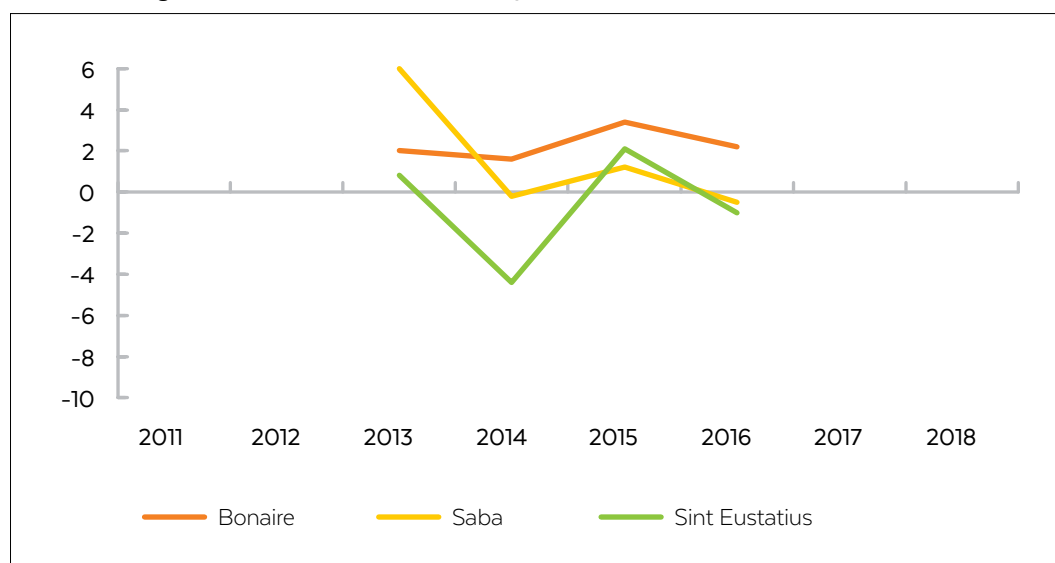
Toeristen die naar Saba gaan maken gebruik van vliegverbindingen en van de ferries of jachten. Per jaar komen er ongeveer 9 tot 10 duizend toeristen via de luchtverbindingen. Het aantal toeristen dat Saba bezocht met de ferry of een jacht ligt tussen de 10 en 12 duizend. Saba heeft haven-

faciliteiten voor het aanmeren van kleine cruiseschepen. Ook voor Saba zijn geen directe cijfers van het toerisme beschikbaar. Wel is bekend dat er ca. 1.700 vliegpassagiers (inkomend en vertrekkend) meer waren in 2018 ten opzichte van 2017, hetgeen neerkomt op een stijging van ruim 6 procent.

In december is in Saba de tweede fase gestart van de aanleg van een zonne-energiepark. Hiermee wordt circa 40 procent van het energieverbruik duurzaam opgewekt. Saba doet onderzoek naar het gebruik van geothermische warmte. Daarmee zou de afhankelijkheid van fossiele brandstoffen nog verder kunnen worden teruggedrongen. Een aantal infrastructurele werken is in 2018 gestart of afgerond. Het asfaltdek van de landingsbaan is vervangen voor een betonnen dek dat duurzamer is. Ook is in 2018 gestart met de ontwikkeling van de zeehaven. Dit is een project dat enkele jaren zal gaan duren.

De Saba University School of Medicine is een belangrijke pijler van de economie van Saba. Voor de orkanen van 2017 waren er ongeveer 400 studenten en 50 docenten verbonden aan de universiteit. Direct na de orkaan is dit aantal gedaald en het aantal studenten is nog niet teruggekomen op het oude niveau.

Figuur 4
Economische groei Caribisch Nederland (in % bbp), 2011-2018

Bron: CBS Nederland

HOOFDSTUK 2

WERKZAAMHEDEN C(A)FT

2.1. HET COLLEGE FINANCIËEL TOEZICHT CURAÇAO EN SINT MAARTEN

2.1.1. CURAÇAO

Begrotingsuitvoering 2018

Uit de eerste uitvoeringsrapportage 2018 bleek dat de baten met ANG 30 miljoen achterbleven op de jaarprognose, waarvan ANG 10 miljoen bij de belastingen. Ook de lasten bleven achter op de prognose (ANG 26 miljoen), waarmee het voorlopig nadelig saldo uitkwam op circa ANG 4 miljoen. Het Cft sprak zijn zorgen uit over de realisatie 2018. Op basis van de vastgestelde begrotingswijziging en de tweede UR stelde het Cft in augustus dat zonder aanpassing van de begroting en bijsturing op de begrotingsuitvoering, niet voldaan zou worden aan de begrotingsnormen van de Rft. Het Cft riep het bestuur van Curaçao op om met voortvarendheid te werken aan structurele oplossingen om de houdbaarheid van de overheidsfinanciën te waarborgen. Gezien de ernst van de situatie informeerde het Cft de Rijksministerraad over de actuele stand van zaken. Het Cft heeft Curaçao op basis van artikel 12 lid 2 van de Rft geadviseerd om de begroting 2018 weer in overeenstemming te brengen met de normen van de Rft en hierbij diverse aanbevelingen gedaan.

De minister gaf in zijn reactie op basis van artikel 12 lid 4 van de Rft aan dat de vastgestelde begroting 2018 van het land Curaçao wel voldoende realistisch en sluitend was. Naar oordeel van het Cft was op essentiële onderdelen onvoldoende invulling gegeven aan de aanbevelingen. Het Cft reageerde daarom met een bericht op basis van artikel 12 lid 5 van de Rft.

Op basis van de tweede BW stelde het Cft vast dat door Curaçao een inspanning was geleverd om invulling te geven aan de aanbevelingen teneinde de begroting sluitend te krijgen. Tevens constateerde het Cft dat er nog steeds onzekerheden bestonden. De regering van Curaçao en het Cft maakten daarom op 17 oktober 2018 afspraken die nodig waren om de resterende onzekerheden weg te nemen en die zouden helpen om tot duurzame overheidsfinanciën te komen. Op basis van de afspraken zag het Cft af van een advies tot het geven van een aanwijzing. Het Cft stuurde hierover in oktober een bericht aan de Rijksministerraad op basis van artikel 13 lid 1 van de Rft.

Het Cft constateerde op basis van de derde UR dat het voorlopige resultaat van 2018 was verslechterd, met name als gevolg van achterblijvende belastingopbrengsten. Het Cft gaf aan dat de begroting 2018, inclusief de tekortcompensatie 2017, niet meer sluitend was en dat wederom niet zou

worden voldaan aan de normen van artikel 15 van de Rft. De reactie van Curaçao bevestigde de zorgen van het Cft. De minister van Financiën gaf aan dat er tegenvallers waren bij de belastingen, dividenden en bij de lasten en dat zelfs na het schrappen van de voorgenomen tekortcompensatie, een tekort op de begroting 2018 werd verwacht van ANG 39 miljoen. Ondanks alle reeds eerder genomen beheersmaatregelen, bleek dat Curaçao de potentiële risico's voor de begroting onvoldoende in beeld had, noch adequaat afdekte. In reactie op de derde UR deed de minister een voorstel om het tekort uit 2018 samen met het tekort uit 2017 (totaal ANG 156 miljoen) in de drie opvolgende jaren te compenseren, waarbij ANG 23 miljoen in 2019 zou worden gecompenseerd en in de jaren 2020 en 2021 ieder ANG 67 miljoen. Op basis van artikel 12 lid 5 van de Rft reageerde het Cft in januari 2019 op deze brief van de minister. Het Cft zag een tekortcompensatie van ANG 23 miljoen in 2019 als het verder vooruitschuiven van de heersende problematiek en was daarom van oordeel dat tenminste een derde deel van het volledige tekort in 2019 gecompenseerd moest worden. Het Cft verzocht de regering, ook naar aanleiding van de overschrijding in de lasten, per direct maatregelen te nemen teneinde de interne beheersing, inclusief de verplichtingenadministratie, op orde te brengen.

In de reactie van de minister eind januari 2019 werd onder meer aangekondigd dat een commissie, verantwoordelijk voor de doorlichting van de begroting, binnen een periode van twee maanden met concrete maatregelen zou komen om structureel te voldoen aan de normen van de Rft. Het Cft oordeelde in zijn reactie van februari 2019 dat onvoldoende tegemoet was gekomen aan zijn aanbevelingen en dat niet werd voldaan aan de normen van artikel 15 van de Rft. Het Cft besloot dat het de RMR zou berichten op basis van artikel 13 van de Rft. De inhoud van zijn bericht over de begrotingsuitvoering 2018 aan de RMR zou het Cft afstemmen op de uitkomsten van het inmiddels gestarte hoor en wederhoortraject op basis van de vastgestelde begroting 2019.

Op basis van de vierde UR werd een tekort in 2018 verwacht van ANG 53 miljoen. Dit betekende een verdere verslechtering van het verwachte tekort dat de minister in zijn laatste reactie had benoemd (ANG 39 miljoen). Deze verslechtering van ANG 14 miljoen werd met name veroorzaakt door extra tegenvallers bij de belastingen. Het Cft constateerde overigens nog aanvullende risico's, onder meer bij de baten uit niet-belastingopbrengsten, die het definitieve resultaat 2018 verder negatief konden beïnvloeden. Op basis van de vierde UR werd het te compenseren tekort over 2017 en 2018 in totaliteit ANG 169,5 miljoen.

Begroting 2019

Op 16 augustus 2018 ontving het Cft de ontwerpbegroting (OB) van Curaçao voor het jaar 2019. Het Cft adviseerde in het advies op de OB 2019 onder meer om de mutaties ten opzichte van 2018 voor verschillende categorieën in de baten en lasten nader toe te lichten. Verder achtte het Cft de wijze waarop dividenden worden begroot, niet passend. Het Cft adviseerde om tot een werkwijze te komen die langjarig openstaande dividendvorderingen voorkomt, de controleerbaarheid verhoogt en om deze werkwijze te vervatten in heldere regels. Het Cft stelde vast dat de kapitaaldienst meerjarig sluit als rekening wordt gehouden met de herfinanciering van de aflopende lening in 2020. Verder kon het Cft uit de toelichting bij enkele investeringen niet opmaken waarom deze uitgaven op de kapitaaldienst waren begroot en niet op de gewone dienst. Afsproken is dat een onafhankelijke partij hierover een uitspraak zal doen.

Op 14 november 2018 ontving het Cft de Nota van Wijziging op de ontwerpbegroting 2019 (NvW 2019). Het Cft gaf aan van oordeel te zijn dat de NvW 2019 nog niet voldoende invulling gaf aan de aanbevelingen van het Cft. Het Cft verzocht de regering alsnog zorg te dragen voor verwerking van zijn adviezen in de begroting 2019 (en meerjarig) en gaf aan dit bij de advisering op de vastgestelde begroting 2019 definitief te beoordelen. Op 2 januari heeft het Cft de vastgestelde begroting 2019 ontvangen. Het Cft heeft geadviseerd de belastingen bij te stellen naar het niveau van de realisatie 2018 en de compensatie van de tekorten uit 2017 en 2018 gelijkmatig te verdelen over drie jaren. In zijn advies heeft het Cft de minister verzocht voorgaande aanpassingen uiterlijk 1 maart 2019 middels een begrotingswijziging aan de Staten voor te leggen.

Jaarrekeningen

Op 3 januari 2018 heeft het Cft een advies uitgebracht bij de vastgestelde jaarrekeningen 2012 en 2013. De Stichting Overheidsaccountants Bureau (SOAB) heeft bij deze jaarrekeningen respectievelijk een afkeurende oordeel en een oordeelonthouding afgegeven. Zowel de Algemene Rekenkamer Curaçao als SOAB constateerden ernstige tekortkomingen in het financieel beheer. Het Cft heeft tevens aangegeven dat het proces tot het vaststellen van de jaarrekeningen sterk dient te verbeteren en te versnellen. Daarnaast heeft het Cft de regering verzocht om inzichtelijk te maken hoe opvolging aan de aanbevelingen van de SOAB en de ARC bij de jaarrekeningen wordt gegeven. Curaçao heeft toegezegd dat deze meegenomen zullen worden in de op te stellen *roadmap* ter realisatie van een goedkeurende accountantsverklaring bij de jaarrekening 2021.

DE EVALUATIE VAN DE RFT

In 2018 is het toezicht op de Rijkswet financieel toezicht Curaçao en Sint Maarten (Rft) over de periode 2015-2017 geëvalueerd. De vorige evaluatie vond plaats in 2015.

Op 5 december 2018 heeft de commissie die de evaluatie heeft uitgevoerd haar advies, Steunend op eigen kracht, maar met de wil elkander bij te staan, uitgebracht aan de Rijkswetfinancieel toezichtcommissie (RMR). De evaluatiecommissie oordeelde dat zowel Sint Maarten als Curaçao voor de drie opeenvolgende jaren niet hebben voldaan aan de normen van de Rft. De commissie concludeert, dat "het financieel toezicht op grond van de Rft voor beide landen moet worden voortgezet en dat het niet gerechtvaardigd is dat één of meerdere verplichtingen op grond van de Rft worden opgeheven". De RMR heeft 14 december 2018 besloten tot voortzetting van het financieel toezicht op Curaçao en Sint Maarten, overeenkomstig het advies van de evaluatiecommissie.

2.1.2. SINT MAARTEN

Wederopbouw

Herstel van de orkaanschade en de financiële gevolgen daarvan stonden ook in 2018 centraal. In 2018 is de Wereldbank benaderd om de door Nederland voor de wederopbouw beschikbaar gestelde middelen te beheren. Ook adviseert de Wereldbank Sint Maarten bij de uit te voeren wederopbouwwerkzaamheden. Medio 2018 is het National Recovery and Resilience Plan opgeleverd, waarin de wederopbouw en de kosten ervan, zijn beschreven. In oktober presenteerde Sint Maarten tevens het Financial Recovery Plan, een strategisch plan over de herstructurering van de overheidsorganisatie en de belastingdienst en de wijze waarop houdbare overheidsfinanciën gerealiseerd zouden kunnen worden.

Begroting 2018

De begroting 2018 van Sint Maarten is op 10 mei 2018 door de Gouverneur vastgesteld. Het College financieel toezicht (Cft) heeft een advies uitgebracht op de ontwerpbegroting en op de vastgestelde begroting, conform artikel 11 en 12 van de Rijkswet financieel toezicht (Rft). Hierin concludeerde het Cft dat Sint Maarten niet voldeed aan de normen van de Rft, aangezien er sprake was van een begroot tekort van circa ANG 197 miljoen. De regering van Sint Maarten heeft

in het kader van de buitengewone omstandigheden als gevolg van de orkanen een beroep op artikel 25 van de Rft gedaan en daarbij de Rijksministerraad (RMR) verzocht om voor 2017 en 2018 af te mogen wijken van de normen zoals genoemd in artikel 15 van de Rft. Na advies door het Cft heeft de RMR op 16 maart 2018 besloten met dit verzoek in te stemmen waarbij een aantal voorwaarden is gesteld, waaronder de verplichting om maandelijks verantwoording af te leggen aan het Cft over de begrotingsuitvoering. Sint Maarten voldeed in 2018 aan deze voorwaarden.

Op 28 augustus 2018 heeft het Cft een advies uitgebracht bij de eerste begrotingswijziging 2018. Deze begrotingswijziging zag toe op het machtigen van de minister van Financiën voor het aangaan van overeenkomsten voor leningen.

Begrotingsuitvoering 2018

De eerste uitvoeringsrapportage toonde een tekort van ANG 13 miljoen ten opzichte van een begroot tekort voor het eerste kwartaal van ANG 32 miljoen. Ook in de daarop volgende uitvoeringsrapportages bleek ieder kwartaal het tekort lager uit te vallen dan begroot. Zo vielen de gerealiseerde personeelslasten fors lager uit en ook de hogere belastingbaten zorgden voor een lager tekort. Ondanks het advies van het Cft aan Sint Maarten heeft bijstelling van de begroting niet plaatsgevonden.

Als gevolg van de begrotingstekorten dreigde er in 2018 een liquiditeitstekort te ontstaan. Begin 2018 ontving Sint Maarten liquiditeitssteun voor de tekorten over 2017. Ook voor 2018 diende Sint Maarten bij de RMR verzoeken in voor liquiditeitssteun. Het Cft adviseerde de RMR bij de liquiditeitsverzoeken. De verzoeken voor liquiditeitssteun over de eerste drie kwartalen van 2018 zijn door de RMR toegekend. Deze liquiditeitssteun viel door de gunstigere realisatie lager uit dan in de begroting 2018 werd voorzien.

Begroting 2019

Op 5 oktober 2018 heeft het Cft de ontwerpbegroting 2019 van Sint Maarten ontvangen. De ontwerpbegroting bevatte een tekort van ANG 88 miljoen waardoor deze niet aan de normen van de Rft voldeed. Het Cft heeft in zijn advies van oktober 2018 onder meer geadviseerd de begrote lasten naar beneden bij te stellen. De minister van Financiën van Sint Maarten heeft de ontwerpbegroting 2019 in oktober 2018 aangeboden aan de Rijksministerraad vergezeld van een verzoek om op grond van artikel 25 van de Rft voor begrotingsjaar 2019 af te mogen wijken van de normen van de Rft. In zijn advies aan de Rijksministerraad heeft het Cft hierbij geadviseerd Sint Maarten enkele voorwaarden te stellen bij de besluitvorming over toepassing van artikel 25 van de Rft. Hierna besloot Sint Maarten de ontwerpbegroting 2019 terug te trekken voor behandeling in de Staten.

Jaarrekeningen

In november 2018 heeft het Cft de door de Ministerraad goedgekeurde jaarrekening 2016 ontvangen. De jaarrekening 2016 toont een tekort van circa ANG 8 miljoen, waar een overschot van circa ANG 26 miljoen was begroot. Een belangrijke oorzaak hiervan is de medio 2018 opgeleverde eindafrekening Overheidsziektkostenregeling over de jaren 2012 tot en met 2017.

Sint Maarten heeft de begrotings- en verantwoordingscyclus voor de jaren 2013 tot en met 2017 nog niet volledig doorlopen. De jaarrekeningen 2013 en 2014 zijn nog niet door de Gouverneur vastgesteld en de jaarrekening 2015 en 2016 dienen nog aan de Staten te worden aangeboden. De jaarrekening 2017 dient nog te worden opgesteld.

Financieel beheer

In oktober 2018 maakte het Cft met de regering van Sint Maarten de afspraak dat Sint Maarten zal toewerken naar een goedkeurende accountantsverklaring bij de jaarrekening over het jaar 2021 (Zie Tabel 1. Financieel beheer voor een overzicht van de stand van zaken ten aanzien van het financieel beheer van de landen en de openbaar lichamen). Deugdelijk financieel beheer acht het Cft voorwaardelijk voor een adequate begrotings- en verantwoordingscyclus. In 2018 adviseerde het Cft Sint Maarten daarom meermaals aanvullende capaciteit te regelen voor de noodzakelijke verbetering en versterking van het financieel beheer en de financiële organisatie. Sint Maarten heeft in het derde kwartaal van 2018 voorzien in technische assistentie op deze gebieden. Dit heeft echter nog niet geleid tot de noodzakelijke voortgang.

Aanwijzing

Eind 2018 rapporteerde Sint Maarten over de aanwijzing uit september 2015. Aangezien de termijnen in de aanwijzing eind 2018 zijn verstreken, heeft Sint Maarten voor de opvolging van de punten uit de aanwijzing een nieuw voorstel bij de Rijksministerraad ingediend. Het Cft heeft de RMR bij dit voorstel geadviseerd.

2.2. HET COLLEGE ARUBA FINANCIËEL TOEZICHT

Begroting 2018

Op 25 april 2018 is de begroting voor het dienstjaar 2018 vastgesteld door de Staten. In deze begroting presenteerde het land Aruba een tekort van 3,1 procent van het bbp voor 2018 en voldeed daarmee niet aan de overschotnorm van 0,5 procent van het bbp uit de Landsverordening Aruba financieel toezicht (LAft). Naar het oordeel van het College Aruba financieel toezicht (CAft) was de wettelijke norm voor 2018 buiten bereik en adviseerde het CAft om het tekort als percentage van het bbp in 2018 niet hoger te laten uitkomen dan het tekort in 2017. Naast de begroting 2018 presenteerde Aruba ook het Financieel Economisch Memorandum 2018-2021. Dit visiedocument bevat een herstelpad dat tot houdbare overheidsfinanciën moet leiden. Aangezien er in de LAft geen wettelijk normenkader vanaf 2019 aanwezig was, bestond er voor het CAft geen formele basis om dit meerjarig herstelpad te toetsen. De formele beoordeling van het CAft had daarom voornamelijk betrekking op de vastgestelde begroting 2018, waarin Aruba een financieringstekort van 2,8 procent van het bbp voor het land presenteerde. Deze beoordeling leidde tot een hoor en wederhoorproces, waarin het CAft het realiteitsgehalte van de in de begroting 2018 opgenomen dividendopbrengsten van in totaal AWG 53 miljoen in twijfel trok. Daarnaast had het CAft zijn bedenkingen bij de hoogte van de schuldquote en het Beleidsplan Verlaging Personeelslasten (BVP) dat Aruba presenteerde om de personeelslasten structureel terug te dringen. In de daaropvolgende periode gaf Aruba in voldoende mate gehoor aan de verzoeken van het CAft en werd het hoor en wederhoortraject op 4 juli 2018 beëindigd.

Begrotingsuitvoering 2018

In zijn reactie op de tweede uitvoeringsrapportage wees het CAft op het belang van het tijdig en volledig implementeren van de voorgenomen belastingverhogingen om de beoogde additionele inkomsten voor 2018 te realiseren. In zijn reactie op de derde uitvoeringsrapportage heeft het CAft aangegeven dat Aruba nog de nodige stappen moest zetten om het in de begroting opgenomen bedrag voor personeelslasten van AWG 483 miljoen terug te brengen naar AWG 471 miljoen, zoals opgenomen in het BVP. Begin november 2018 heeft Aruba met een begrotingswijziging extra dividendinkomsten ter grootte van AWG 12 miljoen verwerkt in de begroting 2018. Deze meevaller heeft Aruba, in tegenstelling tot de eerder gemaakte afspraak met het CAft en de uitspraak hierover in de Staten van Aruba, niet ingezet voor de reductie van de staatsschuld.

Op 22 november 2018 zijn Aruba en Nederland een protocol overeengekomen met een normenkader waarbij de financieringssaldi als percentage van het bbp niet kleiner mogen zijn dan -0,5 procent in 2019, +0,5 procent in 2020 en +1,0 procent in 2021. In het protocol zijn ook begrotingsregels opgenomen. Afgesproken is dat bij de jaarrekening 2020 een accountantsverklaring wordt verkregen in overeenstemming met een financieel stelsel voor bijzondere doeleinden (Zie Tabel Financieel beheer). In het protocol is tevens opgenomen dat meevallers ten tijde van een financieringstekort volledig ingezet dienen te worden voor schuldreductie. Ten tijde van een overschot dienen de meevallers voor de helft ingezet te worden voor schuldreductie en voor de andere helft voor investeringen ter stimulering van de economie. Daarnaast werd afgesproken dat de personeelslasten per 1 januari 2019 maximaal AWG 479 miljoen mogen bedragen en jaarlijks nominaal dienen te dalen. Voor het CAft was met deze afspraak voldoende invulling gegeven aan het advies bij de derde uitvoeringsrapportage. Het begrotingsjaar 2018 werd conform de vierde uitvoeringsrapportage afgesloten met een financieringstekort van de gehele collectieve sector van 2,5 procent van het bbp, waarmee de begroting 2018 werd gerealiseerd.

Begroting 2019

De op 28 december 2018 ontvangen begroting 2019 werd op basis van de LAft en het nieuwe protocol getoetst. Het CAft oordeelde dat de begroting 2019 leek te voldoen aan de tekortnorm van 0,5 procent van het bbp, maar dat de toelichtingen op de belastingramingen te beperkt waren om een onderbouwd oordeel te geven over de realiseerbaarheid van deze ramingen. Daarnaast vroeg het CAft informatie over het Interim Begrotingsfonds Sociaal Crisisplan (IBSCP), de stand van zaken ten aanzien van de vaststelling van de collectieve sector en een toelichting op de meerjarenramingen. Aruba kreeg conform artikel 11 lid 4 tot uiterlijk 28 januari 2019 om te reageren op het advies van het CAft. In de daaropvolgende periode is een hoor en wederhoorproces opgestart.

Jaarrekeningen

Voor wat betreft de verantwoording is de jaarrekening 2016 nog niet goedgekeurd de Staten. De jaarrekening 2017 is nog niet aangeboden aan de Staten.

2.3. HET COLLEGE FINANCIËEL TOEZICHT BONAIRE, SINT EUSTATIUS EN SABA

2.3.1. BONAIRE

Inleiding

Bonaire heeft in 2018 bestuurlijk gezien een relatief rustig jaar gehad, in tegenstelling tot voorgaande jaren waarin veel bestuurlijke wisselingen plaatsvonden. Het jaar 2018 stond vooral in het teken van het tot stand komen en ondertekenen van een bestuursakkoord met het Rijk in het najaar en voorbereidingen op de Eilandsraadverkiezing in maart 2019. Op 14 november 2018 is het bestuursakkoord 2018-2022 gesloten tussen Bonaire en het Rijk. In het akkoord zijn partijen overeengekomen samen te werken aan de ontwikkeling van een betere samenleving en welzijn op Bonaire. In het bestuursakkoord zijn de doelen, acties en de verantwoordelijkheden van betrokken partijen opgenomen. De rol van het Cft bij het verbeteren van het financieel beheer is ook vastgelegd in het Bestuursakkoord. Bonaire zal aan het Cft rapporteren over de uitvoering van het nieuwe verbeterplan financieel beheer. Het Cft zal het proces monitoren en per kwartaal aan de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) rapporteren over de voortgang. De in het plan opgenomen acties zouden er toe moeten leiden dat Bonaire over de jaarrekening 2021 een goedkeurende accountantsverklaring verkrijgt (Zie Tabel 1. Financieel beheer).

Begroting 2018

In november 2017 is de door de Eilandsraad vastgestelde begroting 2018 door het Cft ontvangen. Het ministerie van BZK heeft in december 2017 de begroting 2018 goedgekeurd. Bij de goedkeuring heeft BZK, conform het Cft advies op de begroting, een aantal kanttekeningen geplaatst. Deze hebben betrekking op verbetering van het financieel beheer, invulling van de cruciale functies binnen het apparaat en het tijdig indienen van de jaarrekeningen van overheidsentiteiten.

Begrotingsuitvoering 2018

Het tijdig indienen van juiste en volledige verantwoordingsstukken was ook in 2018 een grote uitdaging voor Bonaire. Twee van de vier in 2018 ingediende kwartaalrapportages werden ná de wettelijke termijn ontvangen. Daarnaast waren twee kwartaalrapportages niet geheel juist of niet volledig.

Gebaseerd op de kwartaalcijfers van het vierde kwartaal zal Bonaire 2018 met een positief resultaat afsluiten van circa USD 12 miljoen. Dit positieve resultaat wordt veroorzaakt door hogere baten en door onderbestedingen bij met name de personeelslasten en goederen en diensten. Het Cft heeft Bonaire geadviseerd de kwaliteit van het begrotingsproces te verhogen om zo te komen tot daadwerkelijke realisatie van begrote beleidsvoornemens.

Jaarrekeningen

De door de Eilandsraad vastgestelde jaarrekening 2017 werd circa vier maanden na het verstrijken van de wettelijke termijn door het Cft ontvangen. Bonaire heeft het jaar 2017 afgesloten met een positief saldo van USD 2,5 miljoen. De accountant heeft, net als in voorgaande jaren, een verklaring van oordeelonthouding afgegeven voor zowel getrouwheid als rechtmatigheid. Uit de bevindingen van de accountant blijkt dat het financieel beheer nog steeds niet op orde is. Het Cft heeft ook in 2018 aandacht gevraagd voor het verbeteren van het financieel beheer.

Ondanks meerdere verzoeken van het Cft, worden de jaarrekeningen van de overheidsentiteiten niet tijdig ingediend bij het Cft. Door het ontbreken van deze informatie kan het Cft niet bepalen of aan de wettelijke bepaling ten aanzien van de rentelastnorm wordt voldaan.

Begroting 2019

Het Cft heeft op 2 november 2018 geconcludeerd dat de ontwerpbegroting 2019 in onvoldoende mate voldeed aan de criteria van de Wet FinBES en het Besluit Begroting en Verantwoording BES (BBV BES). Op basis van het advies van het Cft is de ontwerpbegroting aangepast en door de Eilandsraad vastgesteld. BZK heeft op 17 december 2018, na een aanvullend advies van het Cft, de begroting 2019 goedgekeurd.

2.3.2. SINT EUSTATIUS

Sinds 7 februari 2018 is de tijdelijke wet taakverwaarlozing Sint Eustatius van kracht. Als gevolg daarvan wordt Sint Eustatius uitgezonderd van het toezicht dat door het Cft wordt uitgeoefend. Wel bezoekt het Cft Sint Eustatius met enige regelmaat om op de hoogte te blijven van de financiële ontwikkelingen.

2.3.3. SABA

De kwaliteit van het financieel beheer op Saba is goed op orde. Saba heeft bij de jaarrekening 2017 een goedkeurende accountantsverklaring verkregen voor zowel getrouwheid als rechtmatigheid. Dit is voor het vierde achtereenvolgende jaar. De door de eilandsraad vastgestelde jaarrekening 2017 is tijdig bij het Cft ingediend en toont een positief resultaat van USD 1,2 miljoen. In totaal zijn in het jaar 2018 vier uitvoeringsrapportages en drie begrotingswijzigingen ingediend. Het Cft heeft positief geadviseerd op alle voorstellen en BZK heeft ook alle drie de begrotingswijzigingen goedgekeurd. Uit de vierde kwartaalrapportage 2018 blijkt dat Saba een positief resultaat van USD 1 miljoen verwacht.

Tabel 1. Financieel beheer

Land / openbaar lichaam	Plan financieel beheer	Omschrijving stand van zaken	(streef) jaar (goedkeurende) accountantsverklaring
Curaçao	Ja	Op 17 oktober 2018 is tussen de regering van Curaçao en het Cft afgesproken dat de regering verbetering zal aanbrengen in het financieel beheer om zo tot een goedkeurende controleverklaring te komen bij de jaarrekening van 2021. Deze doelstelling wordt bereikt middels een <i>roadmap</i> . In de <i>roadmap</i> is o.a. het versterken van de financiële kolom van de ministeries van Curaçao opgenomen. Middels de begrotingswijziging 2019 is hiervoor ANG 3,0 miljoen vrijgemaakt.	2021
Aruba	Ja	Op 22 november 2018 is een nieuw protocol Aruba-Nederland voor de jaren 2019-2021 overeengekomen. Dit protocol staat in het teken van het pad richting solide, transparante en houdbare overheidsfinanciën van Aruba. Opgenomen is dat bij de jaarrekening 2020 een accountantsverklaring wordt verkregen in overeenstemming met een financieel stelsel voor bijzondere doeleinden. Aruba zal de uitwerking van de 'grondslagen bijzondere financiële verantwoording' begin 2019 aanbieden aan de staatsecretaris van BZK. De grondslagen zullen als toetsingskader worden aangehouden bij de controle van de bijzondere financiële verantwoording over het jaar 2020. Daarnaast voert de CAD een nulmeting uit op de controleerbaarheid van de jaarrekening van het Land.	2020 (controleverklaring bijzondere financiële verantwoording)
Sint Maarten	Ja	Sint Maarten heeft in 2016 een verbetertraject financieel beheer opgestart, bestaande uit 12 deelprojectplannen. Deze deelprojecten werden in samenwerking met SOAB opgesteld n.a.v. de geïdentificeerde verbeterpunten uit de PEFA inventarisatie in 2015 en de opmerkingen van de accountants op de jaarrekening van het Land. Sint Maarten heeft in 2018 het plan geëvalueerd en een nieuw implementatieplan opgesteld voor het verbeteren van het financieel beheer. Dit plan vormt de basis voor het toewerken naar een goedkeurende accountantsverklaring bij de jaarrekening 2021.	2021
Bonaire	Ja	Bonaire heeft een verbeterplan (1.0) opgesteld voor 6 geïdentificeerde aandachtsgebieden die betrekking hebben op de jaarlijkse verantwoording. Dit verbeterplan wordt uitgevoerd met de hulp van externe adviseurs. In het in 2018 getekende Bestuursakkoord is opgenomen dat Bonaire een tweede verbeterplan (2.0) zal opstellen om overige door de accountant genoemde verbeterpunten die niet in het huidige plan zijn opgenomen ook op te pakken. Dit plan 2.0 moet in augustus 2019 zijn opgeleverd.	2021
Sint Eustatius	Ja	Op 2 oktober 2018 heeft de Rijkscommissaris het Plan van Aanpak "op weg naar rechtmatig en doelmatig financieel beheer op Sint Eustatius" ingediend bij het Directoraat-Generaal Koninkrijksrelaties. Het behelst alle financieel-administratieve processen binnen Openbaar Lichaam Sint Eustatius. Het streven is om bij de jaarrekening 2020 voor het eerst een goedkeurende accountantsverklaring te krijgen.	2020
Saba	Nee	Saba ontvangt sinds 2014 een goedkeurende accountantsverklaring bij de jaarrekening.	n.v.t.

2.4. DE ADVISERING VAN HET C(A)FT

De Colleges financieel toezicht zijn toezichtsorganen. De wet geeft aan voor wie de Colleges toezichtsorgaan zijn. Naast de toezichthoudende rol kunnen de Colleges op verschillende momenten in het begrotingsproces gevraagd en ongevraagd adviezen geven.

In Tabel 2. is het aantal adviezen en rapportages opgenomen dat het College financieel toezicht Curaçao en Sint Maarten in 2017 heeft uitgebracht en aan wie die gericht waren. In Tabel 4 staat dezelfde informatie voor het College Aruba financieel toezicht, en in Tabel 3 voor het College financieel toezicht Bonaire, Sint Eustatius en Saba.

Tabel 2. Aantal uitgebrachte adviezen en besluiten College financieel toezicht Curaçao en Sint Maarten

ADVIEZEN AAN:	Primaire geadresseerde	Adviezen in afschrift
Minister-President van Curaçao		16
Minister-President van Sint Maarten		5
Minister van Financiën van Curaçao	15	2
Minister van Financiën van Sint Maarten	11	5
De Staten van Curaçao		6
De Staten van Sint Maarten		3
De Rijksministerraad	7	
De staatssecretaris van BZK van Nederland	2	1
Ministerie van Financiën van Nederland		1

Tabel 3. Aantal uitgebrachte adviezen en besluiten College financieel toezicht Bonaire, Sint Eustatius en Saba

ADVIEZEN AAN:	Primair geadresseerde	Adviezen in afschrift
Bestuurscollege van Bonaire	10	1
Bestuurscollege van Sint Eustatius	15	
Bestuurscollege van Saba	9	
Eilandsraad van Bonaire	1	7
Eilandsraad van Sint Eustatius		1
Eilandsraad van Saba		8

Tabel 4. Aantal uitgebrachte adviezen en besluiten College Aruba financieel toezicht

ADVIEZEN AAN:	Primair geadresseerde	Adviezen in afschrift
Minister-President van Aruba		12
Minister van Financiën en Overheidsorganisatie/ Minister van Financiën, Economische Zaken en Cultuur	12	
De Staten van Aruba	1	3
De Rijksministerraad	1	

LITERATUURLIJST

- Centrale Bank van Aruba, Economic Outlook, April 2019
- Centrale Bank van Aruba, State of the Economy, The first three quarters of 2018
- Centrale Bank van Curaçao en Sint Maarten, Note Economic Developments Curaçao, March 2019
- Centrale Bank van Curaçao en Sint Maarten, Note Economic Developments Sint Maarten, March 2019
- Centrale Bank van Curaçao en Sint Maarten, Quarterly Bulletin-2018 III
- Centraal Bureau voor de Statistiek Aruba, GDP Aruba (2013-2017), maart 2019
- Centraal Bureau voor de Statistiek Curaçao, National Accounts 2014, september 2018
- Centraal Bureau voor de Statistiek Nederland, Meer mensen in Caribisch Nederland aan het werk in 2018, april 2019
- Centraal Bureau voor de Statistiek Nederland, Trends in The Caribbean Netherlands, The Hague/Heerlen/Bonaire, 2018
- Centraal Planbureau, Centraal Economisch Plan 2019
- Centraal Planbureau, Macro Economische Verkenning 2019
- College Aruba financieel toezicht, Halfjaarsrapportage januari - juni 2018
- College Aruba financieel toezicht, Halfjaarsrapportage juli - december 2018
- College financieel toezicht Bonaire, Sint Eustatius en Saba, Halfjaarsrapportage januari - juni 2018
- College financieel toezicht Bonaire, Sint Eustatius en Saba, Halfjaarsrapportage juli - december 2018
- College financieel toezicht Curaçao en Sint Maarten, Halfjaarsrapportage januari - juni 2018
- College financieel toezicht Curaçao en Sint Maarten, Halfjaarsrapportage juli - december 2018
- Commissie evaluatie uitwerking van de nieuwe staatkundige structuur Caribisch Nederland, Vijf jaar verbonden: Bonaire, Sint Eustatius, Saba en Europees Nederland, Den Haag 12 oktober 2015
- De Regering van Curaçao, Groeistrategie Curaçao, Integraal en Samen: Economische groei, houdbare overheidsfinanciën en een efficiënt overheidsapparaat, oktober 2018
- Economic Commission for Latin America and the Caribbean, Preliminary Overview of the Economies of Latin America and the Caribbean 2018
- Economic Commission for Latin America and the Caribbean, Employment Situation in Latin America and the Caribbean 2018
- International Monetary Fund, Curaçao: Main Conclusions of the IMF Staff Visit, June 2019
- International Monetary Fund, Kingdom of The Netherlands - Aruba Article IV Consultation Staff Report, June 2019, Washington DC.
- International Monetary Fund, Kingdom of The Netherlands - Curaçao and Sint Maarten Article IV Consultation Staff Report, January 2019, Washington DC.
- International Monetary Fund, World Economic Outlook, April 2019
- Minister of Finance, Economic Affairs and Culture, Strategic Economic Plan: Aruba - A strong and resilient Economy 2019-2022

BIJLAGE STATISTISCHE KERNGEGEVENS

1. INTERNATIONAAL - REËLE GROEI BRUTO BINNENLANDS PRODUCT (IN PROCENTEN)

Internationaal	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Wereld	4,3	3,5	3,5	3,6	3,4	3,4	3,8	3,6
Ontwikkelde economieën	1,7	1,2	1,4	2,1	2,3	1,7	2,4	2,2
Eurozone	1,6	-0,9	-0,2	1,4	2,1	2,0	2,4	1,8
Latijns-Amerika en Caribisch gebied	4,6	2,9	2,9	1,3	0,3	-0,6	1,2	1,0
Opkomende economieën en ontwikkelingslanden	6,4	5,4	5,1	4,7	4,3	4,6	4,8	4,5
Opkomende economieën en ontwikkelingslanden Azië	7,9	7,0	6,9	6,8	6,8	6,7	6,6	6,4
Verenigde Staten	1,6	2,2	1,8	2,5	2,9	1,6	2,2	2,9
Argentinië	6,0	-1,0	2,4	-2,5	2,7	-2,1	2,7	-2,5
Brazilië	4,0	1,9	3,0	0,5	-3,5	-3,3	1,1	1,1
China	9,5	7,9	7,8	7,3	6,9	6,7	6,8	6,6
Mexico	3,7	3,6	1,4	2,8	3,3	2,9	2,1	2,0
Suriname	5,8	2,7	2,9	0,3	-3,4	-5,6	1,7	2,0
Venezuela	4,2	5,6	1,3	-3,9	-6,2	-17,0	-15,7	-18,0
Nederland	1,5	-1,0	-0,1	1,4	2,0	2,2	2,9	2,5
Caribisch gebied	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Aruba	3,5	-1,4	4,2	0,8	-0,4	-0,1	3,0	0,9
Curaçao	0,6	-0,1	-0,8	-1,1	0,3	-1,0	-1,7	-1,9
Sint Maarten	0,3	1,4	0,9	1,7	0,4	-0,1	-4,8	-8,1
Antigua en Barbuda	-2,1	3,5	-0,1	4,7	4,0	4,8	3,6	5,3
Bahamas	0,6	3,1	-0,4	-0,1	1,0	-1,7	1,4	2,3
Barbados	-0,8	-0,1	-1,4	-0,2	2,2	2,3	-0,2	-0,5
Dominca	-0,2	-1,1	0,8	4,2	-3,7	2,6	-5,4	-12,0
Dominicaanse Republiek	3,1	2,7	4,9	7,6	7,0	6,6	4,6	7,0
Grenada	0,8	-1,2	2,4	7,3	6,4	3,7	5,1	4,8
Guyana	5,4	5,0	5,0	3,9	3,1	3,4	2,1	3,4
Haïti	5,5	2,9	4,2	2,8	1,2	1,5	1,2	1,5
Jamaica	1,4	-0,5	0,2	0,6	0,9	1,5	0,7	1,4
St. Kitts en Nevis	1,8	-0,7	5,5	6,1	2,1	2,3	1,2	3,0
St. Lucia	4,1	-0,3	-2,0	0,0	0,3	3,9	3,7	1,0
St. Vincent en de Grenadines	0,2	1,3	2,5	0,2	0,8	0,8	0,7	2,0
Trinidad en Tobago	-0,2	-0,7	2,3	-1,3	1,9	-6,5	-2,0	0,3

Bron: International Monetary Fund, World Economic Outlook April 2019

¹⁾ Centraal Plan Bureau, ²⁾ Centrale Bank van Aruba, ³⁾ Centrale Bank van Curaçao en Sint Maarten

2.1. KERNGEGEVENS CURAÇAO

Curaçao	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Nominaal bbp (in mln ANG)	5.439	5.605	5.634	5.654	5.642	5.589	5.579	5.615
Reële bbp-groei (in %)	0,6	-0,1	-0,8	-1,1	0,3	-1,0	-1,7	-1,9
Inflatie (in %)	2,3	3,2	1,3	1,5	-0,5	0,0	1,6	2,6
Bevolking	150.284	151.378	152.798	154.846	156.971	158.989	160.337	160.012
Werkzame beroepsbevolking	62.042	n.a.	63.493	59.295	61.823	65.118	62.834	60.729
Werkloze beroepsbevolking	6.721	n.a.	9.512	8.555	8.198	9.953	10.313	9.424
Werkloosheidsratio (in % beroepsbevolking)	9,8	n.a.	13	12,7	11,7	13,3	14,1	13,4
Participatiegraad	47	n.a.	48	44	45	48	47	45
Baten gewone dienst (in mln ANG)	1.577	1.670	1.702	1.677	1.733	1.718	1.635	1.633
Lasten gewone dienst (in mln ANG)	1.743	1.744	1.582	1.635	1.721	1.702	1.752	1.685
Saldo gewone dienst (in mln ANG)	-166	-73	121	42	12	16	-117	-53
Uitgaven kapitaaldienst (in mln ANG)	46	61	188	206	222	349	219	136

2.2. KERNGEGEVENS SINT MAARTEN

Sint Maarten	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Nominaal bbp (in mln ANG)	1.676	1.765	1.831	1.894	1.909	1.919	1.867	1.762
Reële bbp-groei (in %)	0,3	1,4	0,9	1,7	0,4	-0,1	-4,8	-8,1
Inflatie (in %)	4,6	4,0	2,5	1,9	0,3	0,1	2,2	2,7
Bevolking	33.622	33.249	36.019	37.132	38.247	39.410	40.535	40.614
Werkzame beroepsbevolking	17.108	n.a.	19.137	n.a.	n.a.	n.a.	20.954	20.850
Werkloze beroepsbevolking	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	1.388	2.296
Werkloosheidsratio (in % beroepsbevolking)	12	n.a.	9,2	8,4	n.a.	n.a.	6,2	9,9
Participatiegraad	58	n.a.	58	n.a.	n.a.	n.a.	55	57
Baten gewone dienst (in mln ANG)		451	492	430	459	473	408	374
Lasten gewone dienst (in mln ANG)		434	491	450	468	481	480	465
Saldo gewone dienst (in mln ANG)		17	1	-21	-9	-8	-72	-90
Uitgaven kapitaaldienst (in mln ANG)		34	23	80	33	48	13	7

2.3. KERNGEGEVENS ARUBA

Aruba	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Nominaal bbp (in mln AWG)	4.564	4.537	4.621	4.743	4.818	4.738	4.880	5.114
Reële bbp-groei (in %)	3,5	-1,4	4,2	0,8	-0,4	-0,1	3,0	0,9
Inflatie (in %)	4,4	0,6	-2,4	0,4	0,5	-0,9	-0,5	3,579
Bevolking	103.674	105.157	106.795	108.355	110.089	110.617	111.083	111.849
Werkzame beroepsbevolking	47.916	51.371	52.517	53.085	51.520	52.545	52.218	n.a.
Werkloze beroepsbevolking	4.669	5.461	4.321	4.274	4.056	4.380	5.116	n.a.
Werkloosheidsratio (in % beroepsbevolking)	8,9	10	7,6	7,5	7,3	7,7	8,9	n.a.
Participatiegraad	51	54	53	53	51	52	52	n.a.
Baten gewone dienst (in mln AWG)	1.021	1.109	1.137	1.142	1.202	1.238	1.224	1.297
Lasten gewone dienst (in mln AWG)	1.259	1.351	1.425	1.411	1.357	1.373	1.378	1.386
Saldo gewone dienst (in mln AWG)	-238	-242	-287	-269	-155	-135	-154	-89
Uitgaven kapitaaldienst (in mln AWG)	260	399	413	442	488	338	458	527

JAARVERSLAG 2018

Dit is een uitgave van de Colleges financieel toezicht

ARUBA

La Piccola Marina
L.G. Smith Boulevard 68
Oranjestad
Aruba
Telefoon: +(297) 583 2800

CURAÇAO

De Rouvilleweg 39
Otrobanda
Willemstad
Curaçao
Telefoon: +(5999) 461 9081

SINT MAARTEN

Convent Building
26 Frontstreet
Philipsburg
Sint Maarten
Telefoon: +(1721) 543 0331

www.cft.cw

Met dank aan:

Stichting Monumentenzorg Curaçao
Stichting Monumentenfonds Aruba
Monumentenbureau Sint Eustatius